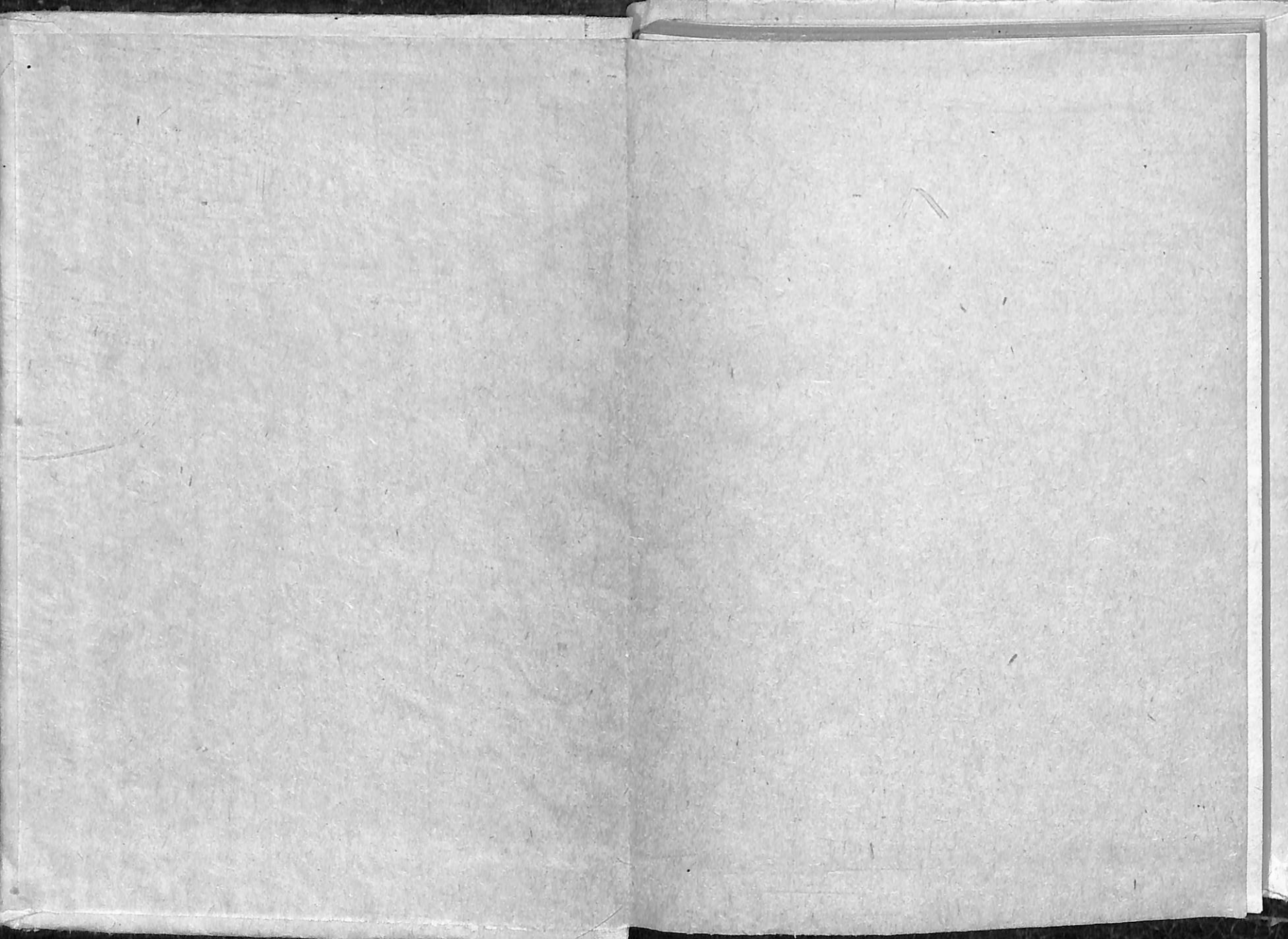

РОМАН КУПЧИНСЬКИЙ

ЗАМЕТІЛЬ

РОМАН КУПЧИНСЬКИЙ
ЗАМЕТИЛЬ

III

У ЗВОРАХ БЕСКИДУ

Повість зі стрілецького життя

ЛЬВІВ
«КАМЕНЯР»
1991

ББК84Ук1-4
К92

«У зворах Бескиду» — третя повість із трилогії українського письменника «Заметіль», що є талановитою спробою художньо відтворити середовище, в якому зродилася стрілецька ідея, залишивши глибокий слід у пам'яті українського народу. Описувані події автор пережив як співучасник та очевидець, а тому твір має значення «гарячого документа» для вивчення історії відродження державності на західноукраїнських землях.

Післямова Т. Ю. Салиги

Художнє оформлення Л. В. Прийма

Друкується за виданням: Купчинський Р. Заметіль. III. У зворах Бескиду: Повість зі стрілецького життя. — Львів: Видавничий кооп. «Червона калина», 1933.

Редактори: В. Т. Звенигородський, К. Г. Зозуляк

К 4702640101-042
М214(04)-91 Без оголошення
ISBN 5-7745-0402-6

© Т. Ю. Салига, 1991,
післямова
© Л. В. Прийма, 1991,
художнє оформлення

В слітний, холодний ранок 1914 р. вирушила перша чета першої сотні УСС з Верещьких. Десь там, за горами, за лісами, мало бути по галицьким боці село Гусне і в ньому мала вона розставити застави.

Решта сотні проводжала чету з нетаєною заздрістю. Раз — що йде в Галичину, друге — що, може, навіть і стрінеється з ворогом, зведе бій, покритється славою, а вони готові отут, серед проклятих мряк і болота, закінчити безгломно війну. Там, за горами, напевно прийде до останнього, рішального бою. Перша чета завсіди має щастя! І росла в решти сотні злість на отих мізинчиків сотенного, яким завсіди найліпші стоянки, найдальші стежі, а тепер ще ця виправа до Гусного...

Перша чета, хоч ішла настрічу дощам і вітрам, хоч грузла в розмоклім болоті гірської дороги, рада була та весела. Зараз-таки в селі затягнула бадьорої пісні і співала завзято доти, доки не заболотилася по коліна і не перемокла до сорочки. Липке болото і холодні каплі дощу помало остудили її співучий запал, та веселого настрою таки не вигнали. Хлопці йшли, чвйкаючи ногами по болоті, трохи покулени, щоб менше дощу за ковнір діставалося, але охоти до розмов не тратили.

Петро Зварич ішов у другій чвірці, йшов мовчки, потонувши в своїх думках, хоч довкола нього весь час то велися розмови, то падали жарти, міцні, як той бакун, що вчора перший раз дістала сотня.

— Ти чого, друже, так посоловів? — звернувся до нього Черник.

— От іду та й думаю...

— Я знаю. Тобі ще дівчина в голові. Нічого, брате, не вдієш. От перейдеши по горах, то вивітріє трохи. Не можна двом богам нараз служити.

— Ніби як то? Не роблю служби чи що?!

— Тут не в службі річ. Служба службою, а товариство товариством. Від кількох днів тебе начеб не було між нами.

— Вибачте, тілом він є, бо по «менажу» ходить,— обізвався з третьої чвірки «вуйко» Леонтинський.

— Я знаю, вуйку, вам жаль, що не можете другої пайки кави дістати,— відтинався Зварич.

— Не перечу, кава не є зла річ. Але я її і без вас дістану. Ми з високоповажаним товаришем кухарем усе в якнайбільшій згоді.

— Але ти справді дай уже собі раз спокій з тою вічною задумою,— звернувся знову Черник до Зварича.— Дівчина в безпечнім місці. Чого тобі більше треба?!

— А все-таки... Поїхала на непевне... до великого міста...

— А якби була остала в Галичині, легше тобі було б?!

— Певно, що ні. Але все-таки...

— Все-таки! Ніби що їй може статися. Якби ще сама, то очевидно, а так — з мамою... Нема чого боятися... Слово даю, я хотів би бути на твоїм місці. Є де і на відпустку поїхати, і написати до кого. А чоловік мусить щойно шукати, здобувати, залюблюватися.

— А Оля що?

— Бог її знає, де вона! — відповів Черник і... раптом затих.

Кількадесят кроків ішли обидва мовчки, не перебиваючи своїх думок.

— Гарна дівчина, то правда,— сказав немов до себе.— Але таке кохання!.. Звичайна студентська симпатія! Де то останній раз бачив її? Ага! В Перемишлі на вечорницях «Сянової Чайки»... Бог знає, де тепер вона обертається. Може, вже й заміж вийшла. Шкода й балакати про це.

Махнув рукою, підкинув кріс і глянув ясними очима перед себе.

Перед ними отворився глибокий яр, порослий з обох боків густим лісом. Ліс тільки сподом виднів, бо вершки, загорнені в густу мряку, ледве-не-ледве прозирали крізь неї. На споді яруги шуміла ріка, аж гомін ішов по лісі, але її не було видно, бо і над нею навис сивий балдахін мряки. Від ріки тягнуло ще більш вогким холодом і пахло гнилою ялицею.

— Цікаво, що це за ріка? — спитав хтось.

— Один з допливів Дністра! — відповів поважно Качур.

— Гарна наука географія,— зітхнув Леонтинський.— Я був переконаний, що це доплив Міссісіпі.

— Може бути, що ваша правда. Ви чоловік бувалий. У Відні вчилися, то ліпше знаєте.

— Не знати, де те Гусне? — спитав Черник четаря.— Чи то ще далеко до нього?

Четар Шпак, що досі самотно йшов перед четою на кілька кроків, чим далі, тим більше зрівнювався з усіма. Однак не було ні живої душі довкола і ніхто не міг його взяти за звичайного стрільця. А коли б і хто надійшов, усе ще мав час вийти наперед. Зрештою, і довга кавалерійська шабля, що товклася коло його ніг, не допускала такої болючої помилки.

Питання Черника давало четареві нагоду виявити себе командантом.

— Вийдемо на гору, там буде відпочинок і там я вам з мапи скажу, як ще далеко.

Хлопці, почувши про відпочинок, аж бадьоріше рушили стрімкою доріжкою. Найдалі за п'ять-десять хвилин будуть на горі. Відпочнуть, може, навіть вогонь розпалять...

Здається, і сам четар не рахував на все ще ледве мрів серед півгодинним марші вершок гори все ще ледве тягнув мряки, четар зарядив спочинок, бо вже сам ледве тягнув ноги за собою.

Вмить поставлено кріси в кізли, повішано на них наплечники, і хлопці могли, хоч і стоячи, протягнути заков'язлі руки. Дехто з них метнувся зразу в соснову гущу за патиками на ватру. Під густою заслоною вікових дерев було ще досить ріща, якого не досягнув дощ або досягнув дуже мало. За хвилю знявся вже над головами синявий стовп диму, а з-під ріща весело заблимає полум'я.

Зраділи хлопці, що хоч трохи підсушаться при вогні. Всі, як на приказ, збіглися до вогню і станули кругом. Останнім прибіг четар.

— Погасити в тій хвилі! — скричав рішучим голосом і замахав руками.

— Чому? — здивувались стрільці.

— Тому, що я кажу! — визвірився на них.

— Товаришу четар! Чей же ми лісу не спалимо! — обізвався Зварич.

Четар затупотів ногами.

— Не про те йде, товаришу Зварич. Вогонь, дим — знамениті показники для ворога. А ми на неутральній полісі.

— Серед такої мряки?!.. Де ж він може побачити?

— Ви мене, товаришу Зварич, не будете вчити воєнної штуки. Погасити, кажу!..

І ватру погасили.

— — — — —
Село Гусне лежало над невеликим гірським потічком, що теж, по словам Качура, мусив впадати до Дністра. В глибоких горах, окружене лісами, дримало собі живучи і жило дримаючи та, може, й зроду-віку війни не бачило. Тяжко, щоб і на вправах забрів сюди якийсь відділ. Дорогу до села протоптував хіба езекутор, жандарм і жид-торговець. Може, коли і гарно було в нім. Високі гори, дримучі ліси, гамірливий потік... В погідні, сонячні дні могло те все манити око мандрівця чи літника. Але тепер кисло село в мряках і болоті, а хати робили враження нарубаних стосів дерева, які хтось підпалив, і вони диміли, розгоряючись.

Стрілецький відділ наблизився до села. Ніхто не вийшов бодай подивитися на нього, нікого навіть не було, кого б спитати за дорогу. Село наче вимерло або вимандрувало кудись.

При першій хаті четар спинив відділ і послав стрільця до господаря. Вийшов з хати бойко, простоволосий, в сорочці і босий, перестрашений до краю. Вибалушеними очима водив по відділі, шукаючи команданта. А коли врешті четар допоміг йому відшукати найвищу особу в четі, покірно поклонився і зложив руки як до молитви.

— Скажіть-но мені, пане господар, куди то треба йти до бараку, що тут десь за селом стоїть?

Питання четаря, видно, не осмілило селянина, бо він ні пари з уст не пустив, тільки знову низенько вклонився.

— Що, ви німі, чи не чуєте?

Селянин скулився, мов від удару нагайки, і нервово почав переступати з ноги на ногу.

— Ну, говоріть! — нетерпеливився четар. — Я ж вам нічого не роблю. Покажіть мені дорогу, і ми собі підемо.

Селянин аж по тих словах трохи прийшов до себе.

— Ось... туди, паночку, на верх он тої гори, — промовив нарешті і витягнув несміло руку.

— Через потік?

— Ая, через потік!

— І потім як? Просто?

— Стежка є, паночку, заведе вас на місце.

Зварич дивився на селянина, і жалко йому робилося бідного чоловіка. Ось до чого довела за короткий час війна... Видно, і в тім запалім куті дали себе взнаки «свої» війська. Австрійський громадянин, нехай він темний, затурканий бойко, тремтів перед австрійським військом, мов перед москалями... Все це робив мадярський однострій. Зварич з досвіду знав уже, яке враження робить цей одяг на галицьких селян. Здається, і татарський кожух не робив би більшого. Яка шкода, яка біда, що стрільці не мають своїх одностроїв...

Із селянина перейшли очі Зварича на його «хижу». Похилена, бідна і брудна хатина тулилася одним боком до урвища і кліпала маленьким віконцем на дорогу. А в тім віконці стреміли тепер чотири голови: три діточі і одна жіноча. Обличчя ледве мріли із-за брудних шибок, але досить було глянути на селянина, щоб знати душевний настрій тих, що остали в хаті.

— Дякую вам,— сказав четар до селянина і зрушив відділ з місця.

Селянин знову низько вклонився, але далі стояв на місці, мов ще недовіряв, що вже все скінчилося і він може вернути в хату.

Зварич хотів конче якось осмілити, підбадьорити селянина. Чув немов якийсь стид перед ним за те, що селянин і стрільців узяв за таких самих, як інші. Швидко підступив до бойка і, всміхаючись, приязно заговорив:

— Ми не мадяри. Ми свої люди, з Галичини. Січові стрільці... Прошу, закурить собі!

Витягнув пачку бакуну, яку вчора з такою парадною брав у сотенній канцелярії, і тицьнув її селянинові в руку. Той машинально взяв пачку і переводив здивований погляд то на Зварича, то на тютюн.

— Бувайте здорові і не бійтеся нас,— сказав Зварич на відхіднім.

А коли зрівнявся з відділом, глянув ще раз на крайню хату. Селянин все ще стояв біля воріт, тільки вже не сам. Коло нього стояла жінка і троє дітей і всі вони дивилися вслід за стрілецькою четюю.

Що говорили між собою, що думали собі — тяжко догадатися. Одно певне: підозрівали якийсь підступ...

Дерев'яний барак, радше сказати буда, збита з тонких дощок і накрита папою, прийняла в себе чету стрільців. Тут мала бути головна сторожа, а рівночасно й головна команда всіх збройних сил села Гусного та околиці.

Ідучи до тієї буди, хлопці раділи, що знайдуть там сухий і затишний куток. Тимчасом дах перетікав, а солома, що мала служити за постіль, була тільки купою гнилої мерви, в яку ніхто й не думав покластися.

— І як ті мадяри тут спали? — промовив злісно Зварич, станувши на середині буди.

— Зовсім так само, як нині будеш ти! — відповів Качур.

— Не буду. Хоч би мав цілу ніч простояти, не буду.

— Ти собі стій, а я таки положуся. Під сподом, певно, є суха солома, тільки зверху трошки вогкава.

По тих словах Качур почав розгрібати мерву, щоб дістатися до сухої верстви.

— Чорт би то взяв! — закликав по хвилі. — Під сподом ще більше мокра. Чистий гній.

Хлопці стояли безрадно і не шукали вже навіть місць. Поскидали тільки наплечники і повішали їх на спертих до стіни крісах.

Четар Шпак унаслідив по мадярським булавним осібну кучку, і, як казали очевидці, там було сухо та чисто. Зложивши в ній свої речі, прийшов до загального бараку доглянути за порядком.

— Чому стоїте? Сідайте та відпочиньте, бо під вечір треба буде йти на службу.

— Як же тут сідати, коли нема на чім! — обізвався хтось.

Четар Шпак не любив таких філософувань. Крутнувся в сторону, відки впали ті слова, і, шукаючи за виновником, злісно всміхнувся.

— Крісел, може, п а н а м вистаратися?.. Або ліпше: м'яких фотелів? Що?!

— Чому, не зашкодило б! — обізвався за його плечима Качур.

Четар знову крутнувся і крикнув люто:

— Мовчати, як не питаю!

В бараку змовкло, хоч хлопці душили в собі і сміх, і злість.

Тоді виступив Перфецький і, поздоровивши по формі, сказав:

— Товаришу четар! Прошу слухняно подивитися на цю солому. Вона ж цілковито гнила. На ній абсолютно спати не можна.

Четар, може, й був би вилаявся, але не мав що Перфецькому закинути. Ні щодо змісту, ні щодо форми.

— Що ж я пораджу. Нині перший день мусимо ще якось перебідувати. А завтра, може, що порадимо. Чей у Гуснім знайдеться фірчина сухої соломи.

Після того вийшов і більше до бараку не показувався.

По його виході хлопці розпустили язика.

— Не штука йому говорити. В його комірці і сухо, і тепло.

— Звідки знаєш?

— Сам бачив. Як тільки ми прийшли, я спочатку зайшов був туди.

— Помилився, значить...

— Помилився не помилився, але бачу — маленька кімнатка, завсіди ліпше в меншій...

— А потім тебе випросили.

— Я сам забрався. Бачу, що це для більшого команданта, а я ще не такий великий...

— По справедливості, то ти повинен би там остати. Мала кімната — малий командант.

— Велика кімната — великий дурень...

— Тому й тебе тут перенесли.

— Мене дали до тебе.

— Не завидуйте, панове, нашому четареві. Йому та кімнатка дорого дісталася.

— Своєю дорогою.

— Ви бачили, як то було з тим булавним?! Мадяр глянув на четаря і, видно, оцінив його найвище на десятника, бо чекав, щоб четар його поздоровив.

— Але наш Шпачок остро тримався. Я вже був у страху, що він перший поздоровить.

— Якби не шабля, то хто знає, чи мадяр дав би себе переконати.

— Інша справа, що те наше неношення відзнак дуже часто буде нам шкодити.

— А тобі жаль, що ти не маєш вістунських звіздок.

— Не в-тім річ, що жаль, а в-тім, що не раз буде їх треба.

— Як прийде що до чого, то, не бійся, всі посвідчать, що ти вістун.

Хлопці між собою дерлися, але всім однаково було стидно, коли нині при передачі мадярський підстаршина не хотів здоровити стрілецького старшину, бо, як казав: «Кайне штерне, кайне шарже!»* Стрільці тоді, ще трохи, були б набили мадяра, але він укінці рішив заризикувати і поздоровив перший.

Була темна осіння ніч. Така темна, що не видно було на крок, і така осіння, як тільки в горах це буває. Зараз ізвечора спустилася вона низько на гори, окутала верхи і розлила темряву по долинах. Все в тій темряві втопилося: хати, що досі бовваніли під горбом, і річка, що бодай мрякою вказувала свій шлях, і дерева, що навіть у безмісячну ніч врізувалися в ясніше небо. Даремно напружувалось око, щоби побачити що-небудь перед собою, — спереду, ззаду і з боків чаїлася одна чорна безодня.

Дош ушух... Зате пригналися звідкись вітри, недобрі і влізливі. Один качався долом, другий носився далеко верхами, а третій напастував ліси. Від першого вили яруги, як стадо голодних вовків, від другого йшов шум по верхах, мов від градотучі, а третій грав на лісах лиховісні мелодії холодної осені. Час до часу стихали раптом усі три, наче прислухувалися до чогось. Тоді десь у долині починав клекотіти потік, що зібраними водами бився об береги, або несміливо загавкав на селі пес.

* Нема звіздок, то й нема старшого.

Один з відділів мав стерегти шляху, що вів з полудня, з Угорщини, до Гусного. Чому цю дорогу треба було пильнувати, над цим ніхто не ломив собі голови. Робили так мадяри, за ними робили так і стрільці. Нікому і на думку не впало, що прецінь з Угорщини не прийдуть москалі, а хоч би і прийшли, то що є, врешті, в Гуснім такого важного, що треба аж заставами обставляти його довкола.

Було їх на одній заставі чотирьох: Перфецький як командант, Зварич, Качур і Леонтинський. Прийшли сюди ще вчора. Добре, що найшли буди з кори, а то були б весь час мокли під деревом. Буди була низенька, рачки треба було до неї влізати, але трьох людей поміщувала вигідно. Саме стільки, скільки оставало «дома», коли один ішов на стійку.

Саме випала черга на Зварича.

Прикро було вилазити з теплої буди, в якій так солодко спав, підстеливши собі під голову ноги Леонтинського, а свої ноги підставивши Качуреві. Але Перфецький шипів уже при вході і термосив за плащ.

— Зварич! Чуєш! Вставай, твоя черга!

Викарaskався з трудом, протер очі і напмацки пішов на стійку. Під деревом, недалеко дороги, висів на стовбурі сніп вівса. Тут була стійка, і звідси кожний мав дивитись на шлях, чи не зближається ворог.

Витріщував очі, хотів перебити тьму, але вона муром станула перед ним, закриваючи все: гори, доли і евентуального ворога. Треба було здатися тільки на слух.

Саме тоді стихли вітри і настала хвилина тиші. Зварич сперся на кріс і послав у цю тишу своє вухо на звіді. Не чути нічого...

Тільки в долі клекоче потік...

Але й його клекіт то кріпшає, то стихає, мовби хтось то спиноував, то знову випускав воду.

Нараз! Що це?! Докладно чує рівняй гугупіт соток ніг по розмоклій землі. Десь камінь хрусне під ногою, десь багнет ударить до казанка. Півголосом ведеться розмова

в рядах... Підсунувся на край урвища і весь замінився в слух. А в вухах чимраз виразніше відбиваються звуки маршируючих рядів.

«Покликати товаришів... — мигає думка. — Ні! Не рушуся з місця, доки не знатиму напевно, хто йде. Може, це австрійський відділ?!..»

Але військо, що там десь у п'ятмі марширує, не посувається вперед. Немов на однім місці ногами болото місить.

Це не військо. Це тільки дивний клекіт зібраного потоку.

Заворушилися знову вітри. Загомонили верхи, заскиглили яруги, заскрипіли ліси... Клекіт потоку пропав серед нових звуків. Зварич вернув назад під дерево і, вихлившись, ловив кожний підозрілий звук, що приходив від лісу. Ось затріщала галузка, ось зашелестіли корчі, ось наче якась чорна постать виринула перед ним... Підніс кріса, відсунув безпечник... Мурашки забігали поза спиною, задрожали руки... Зібрав себе до купи і вп'ялив очі в темну постать. А вона нечутно, поволі зближається до нього.

— Стій! Хто йде? — крикнув притишено.

Ніякої відповіді...

— Хто там? — повторив ще раз і підніс приклад до рамена.

Знову нічого...

Чорна постать як стояла, так стоїть перед ним. Цей спокій ворога почав його хвилювати. Невже ж він, Зварич, уже оточений і тамтой не звертає на його заклик ніякої уваги?!.. Кинув головою направо, наліво, немов боявся, що хтось може вхопити його за обшивку. Але нікого не було. Тільки знову в глибині лісу затріщала галузка, зашелестіли корчі.

Зварич рішився ждати. Притулився до дерева, скулився в собі і вп'ялив очі в темну постать. Як тільки вона рушить до нього — стрілить. Але постать не рухалася. Бовваніла на однім місці і так, начеб змінила форму. Розрослася вшир і вдовж.

«Може, це корч?! — подумав. І зараз за цією думкою прийшло переконання: — Напевно корч. Може, ворог не був би ждав спокійно на кулю. Був би втік або кинувся на нього...»

А щоби себе заспокоїти зовсім, підступив наперед і руками диткнувся мокрого листя на смирнім корчику ліщини.

Засміявся сам до себе. Чи мало мав подібних випадків зорової омані ще за спокійних часів. Не раз ходив з дядьком під ліс на дики. Бувало, хмара закриє місяць, зірветься вітер і вмить оживає сонний ліс. Здається, таки цілком виразно чути, що йдуть лісом дики. Ось навіть один з них уже чорніється на сіножаті. Докладно видно, як головою крутить, підносить рило догори, вітрить... Раз навіть бахнув у такого дика, а потім показалося, що це був корчик тернини. Він тільки тому перемінився в дика, що було темно, і тому рухався, що так хотів молодий мисливий.

Спомин про любі хвилини розігнав на часок московські привиди. Зварич успокоївся і дав думкам волю. А вони вітром понеслися в далекий, незнаний Відень...

Що робить тепер його дівчина, його Наталка синьоока? Що робить у великім, чужім місті? Як почувается серед незнайомих і чужинців, як живе і де ходить?.. Написав би до неї, та нема змоги листа передати. А переслати нема як. Раз — що пошти ніякої, а друге — що адреси не знає... Хотів би розказати їй про все, от хоч би про нинішню ніч, темну, непривітливую й таємничу. Як стояв на стійці біля незнаного гірського села, над диким потоком, у холодну осінню ніч, а довкола не було нікого, тільки він і кріс... Кожної хвилі міг надійти ворог і кинутись на нього...

Думка про ворога, про можливість нечаяного нападу збудила Зварича з задуми. Похилена голова піднеслась, очі глянули перед себе і побачили...

Вже не на три, але на крок перед Зваричем стояла якась постать... Висока шапка на голові, на плечах кріс... Закліпав очима, думаючи, що це знову зорова омана. Але ні!..

Темна постать виразно відбивала на тлі ще чорнішої темряви. Ось навіть багнет на крісі маячить. Видно його, а радше тільки чути, хоч як близько.

Зварич знав, що московські багнети інакші, як австрійські, — довші і тригранні. Не раз на цю тему йшли балачки між стрільцями, і тоді всі обурювалися на московський «штик», а хвалили австрійський багнет, так ніби то не все одно, яким багнетом чоловіка проб'ють.

Темна постать, що з'явилася перед Зваричем, стояла непорушно, обернена плечима до стрільця, не причуваючи навіть, що крок за нею хтось є. Досить було стрільцеві простягнути руку, щоб диткнутися таємничої з'яви.

«Спробую», — подумав Зварич і почав витягати руку в сторону «штика». — Коли тригранний, — думав собі, — то це напевно москаль!»

Рука обережно і помаленьку доповзла до багнета, і пальці диткнулися заліза. Тригранне! Нема сумніву, що москаль, і то козак, бо на голові висока кучма!..

Що робити? Стрілити, пробити багнетом, крикнути, що би піддався?!.. Кожна думка була добра і кожна була зла. Стрілити?!.. Ану ж у лісі є їх цілий відділ. Пробити багнетом?!.. Напевно закричить страшним голосом. Візвати, щоби піддався?!.. Досить одного кроку вбік — і пропаде в темряві...

Минали секунди за секундами, а Зварич не рішався. Серце молотом гупало в грудях, руки дрижали від хвилювання. Здержував віддих, щоби ворог не почув його.

Нараз щаслива гадка!.. Просто вхопити козака, як обремек сіна, і, заки опам'ятається, дотаскати до буди.

Тихесенько спер кріса на дерево і в одну мить підхопив упів козака. Всю силу, яку мав, вислав у руки і оплів ними ворога, як залізним обручем. Зловлений ворог дико рявкнув, а далі безвільно повис, як мішок полови. Не пручався, не старався висвободити рук, ні не ставив опору.

Зварич затиснув зуби, приляг головою до плечей свого бранця і поніс його наперед себе в сторону буди. Нічого не

пам'ятав, нічого не думав. Забув і про те, що за деревами можуть бути товариші полоненого, які кинуться на відсіч. Одно тільки знав: тримати сильно і донести до своїх.

Ось і буда... Не випускаючи з рук своєї жертви, кликнув півголосом:

— Товариші! Вставайте!

Видно, його клик був досить сильний, бо в буді зразу побудилися і без питання почали вилазити надвір. Перший Качур, потім Перфецький, а вкінці Леонтинський...

— Що, що таке? — спитав заспаний Перфецький.

— Москаля зловив! — відказав Зварич, останками сил притримуючи полоненого.

Це відразу протверезило заспаних. Вони розскочилися і викинули кріси на «готов».

— Пускай його! — прошипів Перфецький.

Зварич пустив і собі відскочив.

— Руки вгору! — крикнув до москаля Перфецький.

Москаль ані не рушився. Тільки голосно сік зубами зі страху і трясся, мов у пропасниці, аж тремтіла кучма на голові.

Буда, де примістилася стрілецька сторожа, була на вільнім місці, і там все-таки видніше було, як під лісом. Тому й полоненого можна було ліпше побачити.

Перфецький перший знюхав щось непевне. Підступив ближче і докладно придивився до шапки.

— Мадярський жандарм! — сказав і розреготався. Зварич і собі підійшов.

Перед ним стояв, правда, полонений, правда, перестрашений, але не москаль-козак, тільки мадярський жандарм. Високий чорний капелюх з когутячими перами виглядав поночі як козацька кучма, а тригранні багнети мали також мадярські жандарми.

— Що ви тут робите? — спитав Перфецький жандарма по-німецьки.

Мадяр, видно, і собі доглянув, хто це його взяв у полон, бо відзискав мову.

— Мадяр катона! Мадяр ембер! — почав представлятися, живо вимахуючи руками.

Хлопці, почувши мадярську мову, успокоїлися зовсім і обступили жандарма. А він то сміявся по-дурному, то щось швидко пояснював своєю рубаною мовою. Одно слово повторялося в нього щораз: Лібугггоора.

Перестрашений жандарм вимовляв це слово так якось таємничо, натискаючи «г» і продовжуючи «о», що хлопцям мороз ішов поза шкірою. Здавалося їм, що це або якась величезна сила ворогів, або якась страшна подія...

Лібугггоора!!..

Розмовитися з ним не можна було ніяк. Він знав стільки по-німецьки, що стрільці по-мадярськи. Але таки вкінці довідалися хлопці, що це таємниче слово — це Либухора, село біля Гусного, з якого жандарм вертався. Хлопці не знали чому силувалися говорити з мадяром по-німецьки, хоч могли з рівним успіхом послуговуватись українською, французькою чи японською мовою. Щастя, що на тім скінчилося. Бо могло статися ще гірше, коли б Зварич був виконав першу думку і дзюгнув мадяра багнетом. Радий був, коли жандарм почав прощатися.

Аж дивно йому стало, коли мадяр потряс йому широко руку і поклепав по рамені. Сказав щось при тім по-мадярськи. Зварич слів не розумів, але вичув у них похвалу, і трохи йому легше стало.

— Ну, Петре! — сказав Перфецький, коли мадяр відійшов. — Вертайся назад. Ще півгодини служби.

— І будьте такі добрі, — додав благаюче Леонтинський, — не наносіть нам більше мадярських жандармів.

— Я цікавий, що ви зробили б на моїм місці? Ніч темна, дивлюся на голову — кучма, мацаю багнет — тригранний... Козак!

— Все ж таки, ти повинен крикнути «Стій! Хто йде?» — почав Перфецький.

— Кричи, як він на крок перед тобою. Зрештою, цікаво, що він зробив би тоді.

— Але й бо сила в тебе, нівроку! — обізався Качур. — Такого хлопа таскати наперед себе!.. Тепер я не боюся ходити горами. Змучуся — Зварич понесе.

— Такого здохляка то навіть вуйко двигне, — кинув на відхіднім Зварич і пішов на стійку.

По його відході хлопці перестали жартувати. Кожний, видно, ввійшов у положення товариша і подумав, чи рішився б на таку штуку.

Перший «вуйко» Леонтинський почав про подію зовсім іншим тоном.

— Смішне воно, бо смішне, але й відвага!... — сказав, набиваючи люльку.

— Розуміється, — притакнув Перфецький. — Тільки що це могло трагічно скінчитися. Уявіть собі, якби жандарм був вирвався?

— Занадто був заскочений.

— Перестрашений, не заскочений. Те, що він пережив у тім моменті, — не зазидую.

— Але шкірив зуби, як побачив, що попав не між москалів.

— І ти шкірив би не гірше від нього.

— Ніби ти ні?

— А я все-таки дивуюся, — обізався Леонтинський, — як Зварич його доніс. Файний хлопець, бігме, файний.

— Своєю дорогою, — погодився Качур.

— Так є. Цього хто-небудь не втне, — підтвердив Перфецький.

Стануло на тім, що Зварич таки «файний хлопець», а ті три голоси щось значили в першій сотні.

Перша чета вертала у Верещькі. Вчора вечором вийшла з Гусного, цілу ніч товклася горами і на ранок добилася до битого шляху. Хлопці були такі стомлені, що просто падали з ніг. Раз у раз то один, то другий присідав на рові, на камені, щоб хоч трохи спочити, набрати сил.

«Вуйко» Леонтинський зовсім охляв. Вже й люльки

не кутив, і не балакав з ніким. Виломив собі костур і шкандибав позаду всіх, налягаючи на ногу.

— Що, вам, вуйку, черевик наглодав? — питали його спочутливо.

— Ой, не черевик, друже, не черевик, — зітхав «вуйко». — Стара рана відізналася.

Дехто думав, що «вуйко» жартує, але це була таки правдива рана. Дістав її вуйко на університеті, під час бучі, тоді, як згинув Коцко.

Качур, хоч не мав рани, теж ледве ліз. Тягнув важко за собою ноги, мовби мав олоз'яні черевики, і заедно нарікав на себе:

— Десь не мав роботи дурак, набрав усякого дрантя в наплечник. Набоїв напакував, що на цілу війну тільки не треба... Чорт би то вхопив!

— Не бійся, як ухопить, то разом з тобою. Чуєш, як він там товчється.

Із-за горбів розкочувався шохвилі глухий гук гармат. Десь у тій стороні, як Верещькі, йшов бій.

Дійшли до маленького сільця.

— Ні, даруйте, але я вже далі не можу йти, — заявив здецидовано «вуйко» і звалився на купу каміння.

Біля нього присів Качур, а за ними і решта чети.

Тільки кількох не подавалося: Черник, Перфецький, Зелений, Мацюрак, Чичкевич, Зварич... Спорт і руханка засталили їхні м'язи і зробили тіло витривалішим.

Четар Шпак не сказав і слова на те, що хлопці посідали. Він і сам не мав уже сили йти далі. Присів оподалік і ловив вухом відгомін битви.

Надворі вже зовсім розвиднілось, хоч сонце ще не перебралося через Карпати. По долинах висіла мряка, але показувало, що день буде погідний, бо мряка лежала не порушно, а зате дим курних хат підіймався вгору.

Зварич підійшов до четаря.

— Товаришу четар! Що будемо робити? Чета така помучена, що не може далі йти. І ви, здається, також...

— Я? Зовсім ні,— заперечив четар і встав. Але, постоявши, зараз-таки знову сів.

— Може б, так підводи взяти? — допитувався Зварич.

— Підводи?! Не можна. Ми не маємо права. Зрештою, хто за них заплатить. Я, остаточно, ще собі можу заплатити, але звідки чета возьме?

— Дамо посвідку, і нехай Австрія платить.

— Товаришу, прошу мені тут не філософувати. Йдемо пішки!

Зварич вернув до товаришів і ждав на приказ до дальшого маршу.

Але час минав, а четар якось не квапився до дальшої дороги.

— Маю вражіння, що наш «найясніший» надумається,— кивнув у його сторону головою Качур.

— Да уразумить його Господь,— додав Леонтинський.— Я, бігме, не можу вже й кроку зробити.

Всі знали обов'язковість «вуйка» і вірили в його слова. До того ж самі чули, що ноги їм відмовляють послуху.

— Перфецький» іди ти. Він тебе скорше послухає,— сказав Зварич.

— А що мені! Я ще здужаю. Хоче йти, піду ще і дві милі.

— Не штука, ти здоровий як тур. Ще й гармату потягнув би за собою... Але дивися на других,— скаржився Качур.

— Не на других, тільки на тебе. Але мені тебе не жаль. Само ледве дихає, а таку гору на собі носить.

Справді, коли було порівняти маленького Качура з його величезним наплечником, то сміх збирав. Качур мав слабість носити з собою все, що колись десь могло пригодитися. Там було дві пари черевиків і білля, і цинкові тарілки, і різні якісь коробки та коробочки, яких змісту ніхто не знає. А крім цього — набоїв, що цілу чету обділив би.

Він тепер сам подивився поза себе і засміявся гірко.

— Ти думаєш, що я вже себе не кляв за це? Дурна»

брате, натура, і кінець. Але ти до четаря таки піди. Не за- для мене, задля «вуйка».

Перфецький любив і шанував Леонтинського, як, зрештою, і всі в сотні. Глянув питаючим зором у його сторону. «Вуйко» в відповідь розложив безрадно руками і похитав сумно головою. Не рушуся, мовляв, без кінської помочі.

Але за той час і четар прийшов до того самого переко- нання. Він підійшов до чети і сказав урядовим тоном:

— Хто голоситься вишукати в селі десять підвід?

Ціла чета зголосилася, ціла без «вуйка» і Качура, бо ці могли хіба ще з тяжкою бідною вилізти на віз.

За півгодини рушило десять підвід у сторону Верещьких. Не дуже-то й вигідно їхати було хлопцям ушістку або й усімку на малім бойківськім возі. Боліли крижі, давило в боки, але все-таки бодай ноги спочивали.

Леонтинський відзискав назад гумор. Набив свою люль- ку, закурив і, спльовуючи поза драбину, хвалив собі їзду:

— То розумію. Чоловік на позицію їде як пан.

— Пан не пан, але їде,— скривився Зварич.— Ця їзда мені всі кості порахує.

— Придасться колись до статистики стрілецьких костей,— потішав його Качур.

— А ти вже свої порахував?

— Костей ні. Але зуби вже мені рахували. На кацап- ськім вічу коло Дрогобича.

— Ов! То я не знав, що ви «потерпівший за народню справу»,— закепкував Леонтинський.— Чому не було цьо- го скорше сказати? Ми вас майже недоцінювали.

— Прошу. Можете тепер пошанувати. От пересядьтєся на моє місце, а я піду на ваше!

— З охотою. Але, бачите, часу нема. Чуєте, як за нами там розпитують.

Із-за гори що раз, то сильніше гуркотіли гарматні ви- стріли і час до часу зривався такий лопіт, мов шум далеко- го водопаду.

— Битва йде, — сказав Перфецький.

Кожний це знав уже від години, але чомусь ствердження цього факту потрясло всіма. Дивна сумішка почувань: страху і цікавості, відваги і гордості заволоділа душами хлопців. Урвалися розмови, затихли перекликування. Кожний наслухував пильно, вп'яливши очі в гористу далечинь...

Останнє село перед Верецькими...

Тут уже видно було, що недалеко відси йде бій. Гуртками перед ворітьми стояли селяни, а на кожній хаті, то застромлений у стріху, то повішений над дверми, виднів святий образ. Це на випадок приходу москалів. По селянах видно було, що і боялися, і цікаві були на них. Вичувалося навіть, що немов радіють з їх приходу.

А може, ця радість відносилася до жидів?!

Жиди ніде так рясно не обсіли українських сіл, як на закарпатській верховині. В кожному селі було кільканадцять, а то й кількадесят жидівських хат. І в цьому селі, яке ось проїжджали стрільці, немало їх було.

Все це тепер вилягло на вулиці з клунками, дітьми і худобою. Тікали зі своїх загород, мов перед пожегою, одні наперед других, поштовхуючись і лементуючи. Здається, що ні в сні не ввижалося їм ніколи, що будуть тікати перед москалями. Тому та гарячковість, той страх, та безпам'ять.

Вози в'їхали між утікаючих. Перестрашені жидиська розступалися з дороги, кланялись низько, немов просили оборони і опіки перед ворогом.

— Все-таки бідні люди, — сказав сентиментально Леонтинський.

— Не зашкодить, як собі трохи гальоп вироблять, — посміхнувся їдко Качур. — Докучили вони народові. Дивіть, скільки їх з одного малого села тікає!

Якась стара жидівка вовтузилася зі своїм клунком і не могла завдати собі його на плечі. Мале жиденя стояло перестрашене коло старої і ревіло на всі голоси. Жидівка

го зацитувала дитину, то знов бралася до клунка. Але ніяк не могла собі порадити. А час не стояв, а громада втікачів чимраз далі відходила, а гармати що раз, то частіше гримали за горою.

Саме було під горб, і вози пішли поволі. Качур, не надумуючись, скочив з воза і поміг жидівці завдати на плечі клунк. Дякувала йому очима і головою, говорила щось по-мадярськи, але Качур не слухав. Швидко вискочив на віз і немов стидався свого вчинку.

— Що зробить сама насеред дороги! — оправдувався. — Якась, видно, вдовиця...

— Не маєте чого оправдуватись, — промовив Леонтинський, — я сам поміг би, якби не нога.

— І не страх за добре місце, — додав Зварич.

При першій розгалуженні доріг жиди скрутили вбік і пішли в гори. Вози зі стрільцями поїхали просто.

Виїхали на горб. Під ними вдалині лежали Верецькі — остання їхня ціль.

В яркім сонці блистіла стаячка річки, червонілися череп'яні дахи економії, блимали вікнами малі бойківські хати. Там, біля Верецьких, ішла битва. Гармати вже не гули, а ревли. Гук вистрілів котився далеко та широко і стосотним відгомоном бився по горах. А коли врешті стихав, нісся горами торохкіт скорострілів і крісів, мовби хтось величезним решетом горох вичиняв.

Перший раз ішли хлопці в правдивий бій. Не було сумніву, що нині стануть око в око з ворогом, почують свист куль, вибухи гранат, побачать смерть... І враз у них порвалося щось у душі. Груді наповнились незваною радістю, очі засвітились неприродним огнем. Так! Ідуть у бій, де же на них кров, рани, смерть, але це все не тільки їх жде. Те саме буде й ворогові, що старається пройти гори, як пройшов уже галицькі доли...

Несподівано зірвалася на першій возі пісня:

Ой з-за гори чорна хмара встала,
То не хмара — молоді гусари...

А за першим возом підхопив другий, третій, десятій:

Попереду їдуть генерали,
А позаду б'ють у барабани.

Били не барабани, а гармати, і не позаду, а попереду — над Верещкими.

Зварич мав іти з приказом. Його чета лежала в запасі за церковкою на горбі, а три інші чети були в лінії.

Станув за грубим деревом і докладно розглянув положення.

В доли лежали Верещкі, як на долоні, таке ще недавно живе, рухливе містечко, тепер знову завмерле. Здається, ні живої душі в ньому. Але це тільки так, на око. Повне воно людей, одні жиди ще вчора димом здиміли. Решта все замкнулося наглухо в хатах і ні носа надвір не показує. Але й так коли добре придивитися, то можна побачити людей. То тут, то там криються за хатами гуртки чорних постатей, збиті в купу, що й не розрізнити поодиноких осіб. Це галицькі «ляндштурмаки», які мають боронити москалям вступу на Мадярщину. Вони також у запасі, як і перша чета стрілецької сотні.

Бойова лінія — над Верещкими, на горбах. Стрілецькі чети — за рікою, біля ріденького ліска. Лівим крилом притикають до ріки, правим до куреня «ляндштурмаків». Москалі наступають від заходу, по обидвох сторонах ріки, весь час маючи наших згори. Верещкі бачать з верхів дуже добре. Тому так тяжко перекрастися вуличками містечка, а на поодинокого навіть вояка летить зараз шрапнеля або граната.

Розглядається Зварич і запам'ятує собі добре дорогу.

Зійде вузьенькою вуличкою коло церкви, перебіжить відкритий міст і кусень шляху, а за мостом скривають його уже хати, а за містом — горбик і глибока доріжка у вивозі. Далі вже не видно, але там дасть собі уже раду, знайде якусь закриту дорогу.

Сховав карточку сотенного в кишеню і без слова прощання пустився бігом надолину.

— А вертайте швидко назад! — крикнув за ним навздогін сотенний.

Не відповів нічого, бо вже й не було як. Почув аж тепер, що ввійшов у правдиву битву. Становище першої чети видалося йому таким безпечним і вигідним у порівнянні з ним і тими всіма — там на лінії, що аж дивувався, чого йому досі бігали мурашки поза спиною. Тепер є бодай чого боятися. Та, на диво, десь подівся страх і нервозність. Спокійніше пливе думка, очі ліпше закріплюють подробиці.

Ось уже й церква...

Тиха й безпомічна, немов жінка, призначена на розстріл. Витягнула шию, примкнула очі і жде. Раз по раз цокають кулі по банях, то, мов маєві хрущі, стукають лобами в муровані стіни. Довкола церкви мур, а за ним знову чорні плащі «ляндштурмаків».

Старшина від них затримує Зварича.

— Куди так, козаче? — питає по-українськи.

Зваричеві так якось радісно робиться на душі. Поручник — і по-українськи!..

— До тамтих чет, що на горі, з наказом! — відповідає і забуває навіть стати на «позір».

— То вважайте коло моста! Там дуже видно, і москалі зараз б'ють.

— Дякую. Я вже сам бачив з гори, що там горячо.

— А як будете вертати, вступіть до мене. Розкажете, що там нового!

Зварич минає церковний мур, перебігає групу хат і врешті спиняється за останньою. Перед ним кусень відкритого шляху і міст.

Три чети мали щастя, коли переходили на позицію, — ні одного раненого. Але з іншими частинами так не було. Ось видно біля моста розбитий віз. З якогось обозу... Прийшла граната — і кінець. Осталася купа заліза і лама-

ного дерева... Але й ще щось... Видніє на рові чорний плащ і цегляста горбошина. Візник і коні! А там далі якась пачка на шляху...

Біля моста раз по раз вибухають гранати. Чорно-бурі корчі диму виростають із землі і несуться помалу з вітром на схід. Коли граната попаде в ріку, підноситься вгору срібний стовп води і швидко осідає назад.

«Хочуть знищити міст! — думає Зварич. — Позвольте, панове, ще бодай перейти на другий бік».

Кріс у праву руку, лівою за кишеню, повну набоїв, — і вперед.

Нема часу на страх і на роздумування. Серце замовкло, думка спинилася, тільки зір і слух загострився.

Бігом попри розбитий віз... Колесо з нього на дорозі, решта в рові. А біля воза ополченець в чорнім плащі, зовсім якби спав. Навіть рука під голову підложена. Побиті коні страшніші. Один через другого перевалені, по-замотувані в упряж. В того, що наверху, страшна рана в боці. Граната роздерла йому живіт і відчахнула задню ногу.

— Шві-шві-шві-шві! — зашамкало стрільно.

Зварич скулився мимоволі і на мить спинився в бігу. Траух!

Граната вибухла за дорогою, і в повітрі заскиглили відломки.

Нема часу на страх. Швидше до моста!

Ось і міст.

В одному місці заломані дошки, вода крізь діру світиться...

Знову шамкання.

Пафф!

Низько наставлена шрапнель сипнула по мості кульками, як добрий сівац горохом.

Коби через міст, там далі вже байка. Ще клопоть дороги — і вже хати.

Шві-шві-шві... Гу-уп!

Тим разом граната попала в воду. Бризнула вода, полетіли вгору камінці та відламки.

Пафф! Пафф! — дві шрапнелі. Одна спереду, друга ззаду.

Кінець моста. Знову труп у чорнім плащі. Горілиць, із розкиненими руками, а з голови кров...

Думки нема — жалю нема, тільки зір сковзнувся по вбитім і побіг наперед.

А там, на шляху, виріс корч диму і куряви.

Траух! — граната...

Зварич зіскочив у рів і хильцем попри дорогу.

Траух! — за дорогою...

Пафф! — над хатами...

Саме там, де видавалося так безпечно.

Шві-шві-шві-фіув...

Зварич припав у рові. А за ровом граната.

...Траух!

Грудки землі рясно посипалися на шлях. Граната вибухла десь дуже близько, бо дим з неї аж у рів постелився. Але Зварича не досягнула. В тім місці був вищий насип. Хтось більше землі наклав. І це врятувало стрільцеві життя.

Як часто такі випадкові підвищення під час миру рятують людям життя під час війни!..

Побіг далі.

Знову в рові чорний плащ.

Багато десь тих плащів, отак порозкиданих по полю. І не самі вони. В кожнім скривається тіло старого ополченця, що, кинувши жінку й діти, пішов жертвувати кров «царю й його краям»...

Перескочив Зварич трупа, навіть не глянувши на нього. Часу нема.

Врешті перша хата.

Похилена від старости ліп'янка, стіни тонкі, побиті кулями, але як добре, як безпечно за нею! Нехай собі тепер москалі стріляють, скільки хочуть!..

Пуфф! — шрапнель просто хати...

Чути, як кулі висипалися. Одні всякли в стріху, другі злопотіли по стіні...

Нехай стріляють. А спочити треба хоч хвилю. Не багато того цілого бігу було, двісті кроків, може, але він не такий чогось, як на спортивім грищі. Біжиш під кулями — не чуєш його, а добіжиш до якогось сховку, тоді кості сто раз більше ниють.

Але великого часу на спочинок нема, коли треба донести наказ до лінії. Від нього може залежати життя соток людей, доля фронту, а навіть цілої війни...

Зварич рушив у дальшу дорогу. Вже не бігом, а кроком поміж хати та стодоли, все під гору, в напрямі горбків за містечком. Весело йому на душі, так легко, так свobodно в грудях. Хоч кожний крок зближає його до фронту, але там, напевно, ліпше. Може, гармати і там докучають, але чоловік там не сам. Куди глянути — товариші, і всім однакова доля.

Московська артилерія, як на злість, перестала бити на відкриту дорогу і перенесла вогонь поза церкву, менш-більш там, де перша чета в запасі лежить.

«Нічого їм не буде, — думає Зварич. — Але нехай трохи наїдяться страху».

Перед ним на горбах не чути гарматних вибухів, тільки рідкі крісові стріли. Десь за горою стебне скоростріл... За останньою хатою дорога пішла вивозом.

Під високим берегом цілий ряд чорних плащів... Але ці живуть, рухаються... Запас!

Зараз скраю спиняє Зварича якийсь старшина. Не знати, хто він, бо зірки шаликом закриті. Грубий, борода-тий, з люлькою в роті.

— Куди? — питає по-німецьки.

— До Українських січових стрільців! З наказом! — відповідає Зварич.

— Спішися, бо може бути пізно! — остерігає старшина, тим разом по-чеськи, і чогось усміхається.

Зварич прискорює хід і швидко минає густу лаву чорних плащів.

— ...Отче наш, іже еси...

— ...І не введи нас...

— ...Боже, милостив будь мені...

— Во ім'я Отця і Сина...

Старі ополченці шепчуть голосно молитви...

Минає останнього з них і виходить на чисте поле. Може, знову зачнеться тепер пекло. Від москалів, певно, видно його. Але проходить цілий склін і ні разу не шамкає над ним стрільно. Зате крісові кулі летять горою: фіу-фіу.

Фіть-фіть-фіть-фіть! — скоростріл...

За горбом, у долині, знову чорні плащі. Може, з півсотної. Лежать непорушно на землі, як трупи.

— Куди до стрільців, до «охотників»?

Показують рукою напрям. Кожний тих «охотників» знає, бо це одинокі молоде військо в цілій околиці. Решта — ополченці і мадярські жандарми.

Тут уже добре чути фронтом. Стріли з «верндлів» гукають голосно і виразно, а московські крісові кулі вже не свищуть, а шиплять, як оси.

Добре, що дорога випадає поза горбик, а то прийшлось би рачкувати. Коби скорше до лінії! Віддати наказ, збути-ся тяжкої відповідальності, а тоді подивитися, як там?! Цікаво...

За горбком кільканадцять кроків бігом через отверте місце — і вже знову в укритті. Тепер просто на лісок, що на верху! Там раз по раз лунають вистріли. Під деревами видно якісь постаті.

Зварич підійшов ближче.

— Долів! — добігло до нього з гори.

Машинали виконав наказ і почав рачкувати. Кулі тут ще більше злісно шиплять. То тут, то там засре котрась носом у землю.

На горі, видно, цікавляться Зваричем, бо кілька пар очей звернулося на нього.

Трах-тарак-трах-трах!

Затріскотіло перед ліском, і лица відвернулися.

Трах! — вибухла граната наліво від ліска.

«Починається!» — думає Зварич і зривається та біжить до своїх.

— Долів! — чує знову наказ, але робить ще кілька кроків і паде на краю лісу.

Перед ним «перша поміч» — два санітари з червоними хрестами на рукавах, але без ніяких причандалів.

— На другий раз не будьте такі відважні! — остерігає його один. — Могли-сьте легко дістати кульку.

— Де четар Яримович?

— Там, далі! — показали головою на початок лісу. — Тільки не підносіться, щоб не зрадити позиції.

За ліском, на самім шпилі горба, — позиція. Видно здалу всіх як на долоні. Стрілецька сотня не дістала лопаток, то й закопатися не могла. Поклалися хлопці на рівну землю. Купка кертовиння — великий сховок. Використовує кожний що може і стріляє зі старого «верндля» як уміє. На щастя, москалі чомусь не дуже докучають ні гарматами, ні крісами. Десь там, на другім горбі, закопалися і тільки час до часу пускають стріл. Зате направо, під великим лісом, там гаряче. Кріси, скоростріли і гармати. Австрійська артилерія тільки десь-колись відізветься. Всього дві гармати. І то одна як вистрілить, то потім півгодини мовчить, бо направляють її.

— Товаришу четар! Голошу слухняно, я приніс наказ! Молоденький четар узяв карточку і швидко перебіг її очима.

— Добре то казати! — посміхнувся гірко. — А я навіть дурної карти не маю... Але, може, розвідаюсь від когось.

Видер з нотатника листок і написав звітлення для сотенного.

— Кланяйтеся там першій четі від нас!

Зварич відчув іронію у його голосі. Нібито перша чета безпечна, а вони тут.

— Як побачу їх, — відповів четареві. — На дорозі коло моста багато гірше, як тут, у вас.

— Не бійтеся. Незадовго, як почнеться наступ, і ми будемо мати коломийку.

«Будете або ні! — подумав Зварич. — А тим часом у вас не дуже так страшно».

Зсунувся швидко з горба і побіг назад туди, звідки прийшов.

Часті вибухи гранат на лінії примусили його обернутися...

Цілий лісок і горб біля нього окутався димом гранат. Москалі приготувляли наступ...

Знову доходив до моста. Знову мав перебігти парусот метрів, які йому так добре вбилися в тямку. Спинився за крайньою хатою і ждав на пригожий момент, коли ворожа артилерія набиратиме нового духу. Переходив у думці всі подробиці небезпечної дороги і укладав собі, як використати кожний рівець, кожний горбик, щоби донести цілу шкіру до своєї чети, а звітлення — до команди сотні.

За його плечима, на горбах, звідки щойно вернув, клекотіло, мов у казані. Рвалися шрапнелі, рили землю гранати, а кріси і скоростріли злилися в один лопіт, безустанний, монотонний.

Нараз, мов під доторком чародійної палички, втихла артилерія. За нею спинилась пальба скорострілів, і тільки кріси тріскотіли по горбах. Але крісова стрілянина йшла якось безладно, непевно, немов зацукуючись. Зривалася в однім місці, раптом стихала, перекидалася в інше, в друге, в третє, щоби потім знову вернутися до першого, розсипалася, знову збиралася до купи і врешті стихла. Як сокирою врубав. На малу хвилину, але таку, що кожний здригнувся, мов від удару грому.

Кажуть, що мельник будиться, коли раптом стане млин. Сто раз сильніше враження тиші серед бою. Вона збудить вояка, хоч би він відсилював цілу низку непереспаних ночей, хоч би відлежував сотки пройдених кілометрів.

Не тікати?! Станути і боронитися до останку сил?! Чому! Бувають такі герої, але аж тоді, коли не мають іншого виходу, а піддатися не хочуть. Коли є хоч тінь надії на рятунок, тоді вояк використовує її.

Зварич глянув угору і побачив саме таку тінь. Грубі платви, на яких лежав міст, відставали від дощок, так що можна було між них залізти. Спер кріс на підмурівку моста, підскачів і зловився руками за край платви. Остра грана калічила йому пальці, але не зважав на це. Закинув ногу і за хвилину вже сидів під дошками. Притулювся до платви і хував на долоні, що пекли як огнем. Шкіра була поздирана, а з-під нігтів виступила кров.

Але почуття небезпеки забиває біль, може, на те, щоби він відізвався зі здвоєною силою тоді, як небезпека мине...

Розглянувся обабіч моста — нікого. Тільки річка журчить собі байдухо і несе синю ополченську шапку. Власник її остався десь там у воді, між камінням... А може, тільки шапку згубив тікаючи?!

Зір Зварича впав на кріс. На той з таким трудом і такими коштами здобутий «манліхер». Стояв він тепер спертий на примурівку і ждав на москалів.

«Спробую вирятувати», — подумав стрілець і підсунувся до самого краю моста.

Потім розглянувся і вихилився униз.

— Пессе! — зашипів хтось, і Зварич кинувся як опарений.

На другім кінці тієї самої платви сидів вусатий ополченець і давав йому знак, щоби не рухався.

Яка розкіш здибати у небезпеці товариша! Знає це тільки той, хто пережив таке. Може, й тому кіннотники назагал відважніші від піхотинців, бо в найгіршім положенні є завжди їх два: кіннотник і кінь.

Тепер, коли Зварич мав товариша недолі, аж відлягло йому від серця. Вже й положення не виглядало так грізно, і надія на рятунок ставала більш реальною. Тим більше кріса не подарує...

Всміхнувся приязно до ополченця, заспокоїв його рукою і знову вихилився вниз.

Ледве двома пальцями дістав до дула. Зачепив ними за мушку і хоч з трудом, але таки витягнув свою згубу нагору.

— Ех! — не то зітхнув, не то вилаявся ополченець.

Зварич глянув у його сторону і побачив, що цей постукує пальцем у чоло. Дурний ти, мовляв, хлопче, як теля. За таку марницю наражувати мене і себе...

Зварич не квапився ображатись. Підложив кріс під себе, приліг на нім і слухав відголосів битви.

А битва помітно ослабала.

На горбах, де лежали стрілецькі чети, не чути вже було бадьорих сальв. Тільки поодинокі стріли падали, і то щораз тихше, немов віддаювались. Біля церкви і того не було чути.

«Відступають наші», — подумав собі і тяжко зітхнув.

Перша битва... Москалі Карпати перейшли... Тепер ринуть, як потоки з гори, на угорську рівнину... А здавалося, що підемо вперед, виженемо москалів не тільки з Галичини, а з цілої України... Коби так ще кілька стрілецьких сотень... А то тільки одна сотня, і старі ополченці, і дві попсовані гармати. Невже ж Австрія не має вже війська, щоби спинити ворога?!

Ворожа артилерія перенесла вогонь. Почала бити поза Верецькі. Видно, під'їхала ближче і тепер обстрілює утікаючих. Стрільна летять понад міст, шиплять злісно і рвуться десь удалині. По мосту перейшов швидким кроком якийсь відділ піхоти. Напевно, москалі, бо їхня артилерія не пропустила б наших безкарно. Відділ ішов без слова, тільки тяжкий віддих мішався з гулотом чобіт.

За ними перегнався малий відділ кінноти, потім два їздці, один за другим, а ще потім знову піхотний відділ. Невеликий — може, чета, може, й менше. Він теж перейшов мовчки, тільки за мостом впала команда:

«В цеп!»

І стихло...

Вечоріло. Фіалкові тіні клялися здовж берегів і помалу застеляли воду. Сонця вже давно не видно було на воді, але жовті відблиски ще мигтіли на клаптиках рівнішого плеса. Чимраз менше було їх — знак, що там, за мостом, сутеніло небо, надходила ніч.

Битва зовсім ущухла. Тільки десь-не-десь падали стріли, як після зливної дощу запізнені краплі. То тут, то там, одна, дві, часом три, потім знову тихо і знову одна.

Врешті перестали і вже не відзивалися.

Бій скінчився. Москалі зайняли Верецькі.

Зварич лежав у своїм сховку і ждав ночі як спасення. Коби тільки була темна і щоби Бог дав дощу, тоді легше буде перекрастися до своїх. Де ті свої тепер обертаються і куди до них іти — не мав поняття. Знав, що має йти на захід, так, як плила річка, а напевно стріне якесь австрійське військо. Добре, що має товариша, завсіди відрадніше і безпечніше вдвійку. Четверо вух, четверо очей, а на випадок чогось і два кріси. Треба тільки з товаришем недолі обговорити цілу справу. Коби хоч не маляр, а то прийшлося би балакати знаками.

Лишив кріс у куті моста, а сам поповз платвою на другий кінець до ополченця.

— Псст! — псикнув тамтой, і Зварич притаївся.

Хвилю надслухував. Тихо. Тільки десь коло церкви клапали копитами коні.

Поліз далі і швидко опинився коло ополченця. Під мостом було вже добре темно, і Зварич бачив тільки силуетку старого. Але пригадував собі вусате обличчя і малі, застрашені очі.

— Зінд зі айн дойтше*? — шепнув до нього.

— Не, пане вояк, я естем з Галіції. Русін, — відшепнув ополченець, але так тихо, що ледве можна було зрозуміти.

* Чи ви німець?

— То ви свій чоловік, з Галичини? — втішився Зварич.
— Ая, ая! А ви також? — не менше врадувався ополченець. — Я міркував, що ви маляр.

— Нам таке дали. А ми Українські січові стрільці.

— Ага. Січовики. Так!.. Псст! — псикнув ледве чути, і обидва притаїли дух.

До моста підходили кілька людей і голосно розмовляли.

Врешті вступили на міст, шураючи чобітьми, як люди, що зробили далеку дорогу.

— Кажу тобі, що ти дурак та ще й форменний...

— Хіба ти. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

— Сказано: Венгрія, а виходить, не так. Балакають же зовсім по-нашому.

— Зовсім не зовсім, — обізвався третій голос, — а приблизительно.

— Хай тобі буде приблизительно, але не по-венгрьському. Наш народ таки, православний.

— А мені все равно. Сказано: Венгрія, так Венгрія.

— Сказано: дурак, так і останешся до смерті...

Перейшли.

— По-нашому балакають, — шепнув ополченець.

Зварич гірко посміхнувся:

— На мості українці і під мостом українці.

— А ви з яких сторін? — звернувся до ополченця.

— З-під Стрия, з Дулібів.

— Коли ж ви влізли сюди, під міст?

— Я? Ще добре за дня. Ми везли м'ясо до баталіону. Гранат побив коні і того другого, а я — під міст. Та й лишився вже тут.

— А тепер що буде?

— Або я знаю...

— Будемо тікати!?

— Та куди?

— Хіба не лишитеся тут, під мостом!?

— Ану ж наші вернуться...

— Вернуться або й ні. Мусимо до них дістатися якось.

Ополченець голосно почухався і зітхнув. Може, й кляв у душі Зварича, що завзявся рушити його з безпечного місця.

Довгу хвилину мовчав, щось передумував, врешті знову зітхнув.

— Га, як мус, то мус. Нема ради,— сказав твердо.— Але ви ведіть, бо я в тих сторонах як сліпий.

Урадили пождати, аж надворі зовсім стемніє.

До того часу прийшлося їм послухати не тільки української розмови, але й української пісні. Прилетіла вона до них від гір, спершу як бриніння комарика, і Зварич тільки по мелодії пізнав, що це українська пісня. Але з кожною хвилиною вона росла, дужчала, щоби вкінці перейти в зовсім виразний спів:

...А попід горою,
Долом долиною,
Козаки йдуть...

Хтось ішов чи їхав у Верецькі і співав пісню про Сагайдачного.

Дивні почування ворухились у душі Зварича. Ось недавно розмова, тепер пісня, і все це разом — вороги. Скільки разів перша сотня співала цю пісню! Розкішна вона, широка, як ті степи, на яких уродилася, задля яких і повстали Українські січові стрільці. Може, саме в цю хвилину десь біля ватри чи на стоянці співають його товариші ту саму пісню. Про Сагайдачного, галичанина з-під Самбора, що став гетьманом цілої України...

Ой, вернися, Сагайдачний,
Ой, вернися, необачний...

Пісня раптом стихла, мов сокирою врубав. Видно, впав якийсь наказ, бо відділ занімів, не докінчивши строфи.

Темна осіння ніч давно залила долини, як Зварич із ополченням зважились опустити свій сховок. Добрих сто

кроків лізли рачки, щораз припадаючи до землі. Положення було дуже тяжке. Рівнобіжно з рікою йшов шлях, по яким крутилися москалі, піші і кінні. Голосніший гупіт черевика, дзенькіт кріса чи лопіт каміння міг знівечити їх труди і, замість до своїх, запровадити на другий світ, а в найліпшій разі — до неволі. На щастя, гірська річка гомоніла весь час і хоч трохи глушила їхні кроки.

Ще завидна розглянувся був Зварич у ситуації. З висоти свого сховку бачив добрий кусень берега і запам'ятав собі всі його хиби та прикмети. Спершу берег був голий і рівний. Дрібна рінь, що вистелювала його, вимагала великої осторожності, щоби перейти нечутно і неспостережено. Кількадесят кроків далі зеленіла на березі травка — видно, був м'якший ґрунт, а ще далі росли лози — велика поміч для втікачів.

Зварич про ніщо тепер не думав, тільки щоб якнайшвидше дістатися до них і скритися в гушавині. А там уже покажеться, що даліше робити.

До лоз не було більше, як триста-чотириста кроків, але пройти їх серед таких обставин вистане за десять миль. Густий піт спливав з чола, груди з трудом хапали воздух, а ноги і руки мліли від довгого рачкування.

— Я вже не можу далі! — прошипів у половині дороги ополченець і ліг, як колода, на землю.

— Ще кілька кроків. Коби тільки до лоз, — підбадьорював його Зварич.

— Не годен. Най трохи видихаюся.

На щастя, берег у тім місці не був рівний, проходив поперек якийсь висохлий рівчак і можна було ще сьак-так скритися. Зварич приліг біля ополченця і пильно прислухувався до відголосів на шляху.

Ось над'їхав якийсь малий відділ кінноти і спинився якраз проти них. Зварич притиснув голову до землі і ледве одним оком дивився в сторону москалів. Москалі щось між собою говорили, але шум ріки не давав зрозуміти, що таке.

Нараз один кіннотник почав з'їздити зі шляху. Кінь сунув задніми копитами по насипу, і каміння з тріском полетіло вдолу.

— Йой! — застогнав перестрашено ополченець і зробив рух, начеб хотів зірватися до втечі.

Зваричеві самому забігали мурашки поза шкірою, але втікати тепер — це була б очевидна згуба. Зловив ополченця за руку і придавив цілою силою до землі.

А ворожий кіннотник спустився вже з насипу і зближався помалу до річки. Ще кілька кроків, а мусить наїхати на них. Але, видно, трафив на той сам рівчак, у яким лежали втікачі, бо недалеко від них скрутив і доїхав до річки яких двадцять кроків далі.

— Ну, што там? — гукнув хтось зі шляху.

— Неудобна! — відгукнув кіннотник. — Возле моста будет лучше.

— Харашо. Паезжай берегом.

На шляху заклапали копита — відділ рушив далі, а рівночасно і кіннотник подався понад річку в сторону моста.

Зварич відітхнув з полегшею і підніс голову. Сильветка кіннотника вже ледве мріла в півтімі, а врешті зовсім зникла. З черги глянув на свого товариша. Той лежав ниць, закривши очі долонями, і трясся на цілیم тілі.

— Слухайте! — рушив його Зварич за плече. — Тікаймо, бо знов якийсь чорт наїде на нас.

Але ополченець не слухав чи не чув його шепоту, бо навіть не відійняв рук від очей.

— Гей, батьку, опам'ятайтеся, — потряс таки добре за рамя. — Бо, бігме, вас лишу і піду сам.

Щойно тепер ополченець підніс голову.

— Поїхали? — спитав дрижачим голосом.

— А ви не чули?! Вже давно. Вставайте — і далі. Коби скорше до корчів... Там ми вже пани.

І, не чекаючи на згоду, почав лізти наперед.

Врешті корчі. Як рідна мама, прийняли їх щиро в свої обійми, печаливо закрили перед оком ворога.

Коли з більшої небезпеки перейти в меншу, тоді вона не виглядає зовсім на небезпеку. Таке почування має вояк, коли дістанеться в запілля, хоч би воно було тільки парусот крокі- за' першою лінією. Зате коли він попаде тамтуди з правдиво безпечного місця, то таке запілля видається йому безвихідним.

Нашим утікачам здавалося, що, допавши лозових кущів, вони вже врятовані. Ополченець зразу став як не той. Як тільки зашилися між лозину, він станув, дихнув повними грудьми, здійняв шапку і перехрестився.

— Слава тобі, Господи, найгірше минуло! — промовив радісно. — Тепер, брате, відпочнемо — і гайда в дорогу.

І Зваричеві веселіше стало. Раз — що страшний клапоть берега за ними, а по-друге — що старий набрав бадьорості і охоти до дальшої втечі.

— Сідаймо, — шепнув.

Посідали поруч, поскулювались і слухали мовчки відголосів шляху. А він жив, шумів і гаморив, як ота річка, що плила вниз під ними. Москалі, зайнявши Верещі, висилали наперед стежі, мов той морський поліп, що, при- мостившись на новім місці, висилає свої щупальця на звіді.

За горою, на заході, блиснуло щось. Мало не півнеба роз'яснило і погасло... За добру хвилину прикотився глухий, протяжний гук.

— Якась велика канона! — догадувався ополченець. — Дивімся, де полетить...

Дивилися, ждали, але стрільно не хотіло чомусь падати.

— Може, в інший бік стріляють. Пождім на другий стріл, — шепнув Зварич. — Певно, нашим поміч прийшла...

Знову сиділи мовчки і надслухували, чи не гримне велика гармата вдруге. Але вона не відзивалася.

— Може, попсувалася, так, як ті, що тут стріляли, — сказав Зварич, і оба зітхнули.

— Є в вас що їсти? — спитав по хвилині ополченець.

— Нема.

— А хлібник ваш де?

— Ми не маємо хлібників. Носимо харчі в наплечниках, а я свій наплечник зіставив при четі.

— Ого! — махнув рукою ополченець. — Пропав. А шкода... Не завадило б ще з півбохонця.

Витягнув зі свого хлібника кусень хліба, переломив на дві рівні часті і одну подав стрільцеві.

— Беріть. Кусайте. Більше нічого не маю.

— Дякую, їдьте самі, — відмовлявся Зварич, хоч пах йому той кусень хліба як ніколи. Події дня, небезпека і труднощі забили в нім голод. Тепер він відізвався так голосно, що аж млоїло під грудьми. Адже ще як зрання вглодав кавалок сухого хліба, та й до цього часу.

— Беріть, беріть, не стидайтесь. То війна, брате. Нині я вам, завтра ви мені...

Всадив Зваричеві хліб у руку і шойно тоді почав заїдати свій.

— А хлібник доконче вистарайтеся. Він при війську більше потрібний, як кріс.

— Бачу по вас, — усміхнувся Зварич. — Ваш кріс де?

— А мені нашо? Я при обозі.

Обозник, та ще без кріса, — не дуже надійний союзник у небезпеці, все ж таки сто раз кращий, як жаден.

З'їли хліб до останньої кришки.

— Ну, а тепер би з Богом далі, — сказав ополченець, розгладжуючи вуса. — Мара тільки знає куди!

— Доки лози не скінчаться, підемо попри річку. А там розглянемось.

— Нам коби в гори, за гостинець. При річці небезпечно. Знов чорт наднесе якого москаля коні поїти. А й без того можуть бути над річкою...

Зварич підвівся перший і надслухував. За час їх відпочинку почування небезпеки майже зовсім зникло. Лози, темна ніч, сиділи тихо, при землі — хто міг їх завважити... Але тепер небезпека знову з'явилася. Треба було йти,

а кожний крок міг зрадити або могли просто наткнутися на ворога.

Від шляху не доходили ніякі згуки. Видно, стежі перейшли, а нові не надходили.

Ополченець і собі підвівся, постогнувши.

Рушили. Зварич наперед, розхляючи лозину, за ним як тінь — його товариш.

Місцями лозина була ріденька або творила галявки — в таких місцях лізли то рачки, то хильцем. Може, й не треба цього було; бо від шляху хто зна, чи побачив би їх, але цього не можна брати в рахубу, коли ризикуєш життям.

Минула добра година, як опинилися на краю лоз. Багато не пройшли, може, зо три кілометри, і за той час не чули ні одної ходи на шляху. Тепер річка і шлях скручували направо, а берег був голий і рівний як стіл. Перекрадатися ним далі було неможливо. Зараз за шляхом підіймався горб, порослий лісом, і до нього рішили втікачі дістатися.

— Пождіть тут, — прошепотів Зварич. — Я піду перший, а як уже буду в лісі, тоді ви йдіть.

— Ба, а як я пізнаю, що ви вже в лісі?

— Чекайте, зараз...

Зварич переходив у думці різні способи, як би то дати товаришеві знак. Начитався стільки повістей Карла Мая, Майн Ріда, Купера, пригадував собі всіх отих Білих Орлів, Медвежих Лап, Бистрих Оленів чи Чорних Вужів, як-то вони давали поночі знаки, але, на жаль, не вмів наслідувати ні одного крику нічної птахи. Запугує совою, а воно вийде так, що москалі відразу пізнають цю сову і прибіжать ловити її.

— Нема ради, — рішив. — Підемо оба.

— Є рада, — відповів ополченець. — Як перелізете за гостинець, киньте каменем до мене. Малий камінчик не наробить великого стуку, а я буду чути.

Зварича аж досада брала. Адже той громадянин Дуліб не читав ні одної книжки про хитрощі героїв американ-

ських прерій, а знайшов швидше спосіб дати знак, як знавець літератури «Дикого Заходу».

— Отже, чекайте на мій знак,— сказав на відхиднім і поліз до шляху.

Ловив вухом кожний згук і щораз тулився до землі, як тільки почув щось підозріле.

Врешті шлях. Уважно розглянувся в обі сторони, хвилину надслухував, а потім, як стріла, перебіг дорогу. Припав до першого куща і застиг. Не чути нічого!.. Тільки телеграфні дроти грають на вітрі і десь далеко тарахкочуть вози...

Взяв камінь і швиргонув у сторону ополчення.

Недовго ждав на відповідь. Із-за рову вилізла чорна постать, перебігла гостинець і шугнула в корчі.

Йшли, йшли і йшли. Спускалися в якісь яруги, дряпалися на горби, продиралися крізь хащі, переступали повалені дерева старого лісу, а кінця їх дороги не було видно. Старалися йти якнайтихіше, та не раз і не два хруснула голосно суха гілляка під ногами. Тоді завмирили на місці, здержували віддих і довго надслухували. Ще на полянах, то хоч землю під ногами бачили, але в лісі — як у темниці. Ледве на крок розрізнявали пні дерев. Не один раз сперечалися за напрям. Зварич пробував доказувати по моху на деревах: звідки мох — там і північ, але це йому чогось не вдавалося.

— А я вам кажу, що туди,— говорив з переконанням ополченець.

— Звідки знаєте?

— Бо чую.

Він не знав дороги так само, як і Зварич, але інстинкт дитини природи вів його за руку цілий час на захід. Той сам інстинкт здержував перед невидними колодами чи обривами. Тільки один раз звів його. Полетів старий за Зваричем комітьголов у якусь яму, що ледве кості позбирав. А шапки таки не знайшов. Упала десь по дорозі, як

котився вниз, і не дала себе відшукати. Так і простоволосий пішов далі.

Щодо напрямку мандрівки, Зварич мав нагоду переконатися, що добре йдуть.

Підійшли були на край горба.

— Хтось вогонь палить,— шепнув Зварич і показав старому.

Ополченець придивився і покрутив головою.

— То не ватра. Воно виглядає на згарища хати.

— Або моста,— догадався стрілець.— Тепер уже знаю, звідки той великий гук. То наші висадили міст.

— Може бути... Ая-ая. Правду кажете. А балки ще досі тліють.

— Значить, добре йдем, бо ріка надоліні.

— Богу дякувати, добре.

Зваричеві було трохи ніяково, бо найдалі півгодини тому сперечався зі старим, що він зле показує. Хотів конче йти в противну сторону, бо був би присягнув, що там захід. Після того вже не противився, коли старий вибирав напрям...

Була, може, перша по півночі, може, й далі. Зварич, хоч і мав годинник, не заглядав до нього. Яка різниця в таких випадках, чи то перша година, чи друга, чи півтретьої. Головна річ — скільки дороги за ними, а скільки ще перед ними. Скільки її було за ними — чули по змучених ногах та по устах, спечених вітром і гарячкою. Чимраз довше спочивали, чимраз коротше йшли.

Зокрема, ополченець ледве тягнув за собою ноги.

— Ой, недовго я вже буду з вами йти,— говорив на останнім відпочинку.— Ноги — як олов'яні, а в крижах ломить, як би дрючком перебив.

— Тихо! — зловив його за руку Зварич.— Чуєте?..

Від сторони річки доносився до них якийсь гамір. Немов більша гурма людей балакала між собою.

Москалі?!..

Австрійці?!

Москалі — неможливо. Адже не могли за півночі посу-
нутись так далеко вперед, щоби вже тут так голосно бала-
кати. Швидше це австрійці, в такому разі це вже далеко
запілля, коли так свobodно розмовляють.

— Ходім надолину, — квапився Зварич. — Ану ж то
наші!

Ополченець набрав відразу сил. Десь як дим щезла
його смертельна втома.

Такі були певні своїх, що навіть не старалися тихо
сходити. Зварич щораз підбігав і наглив товариша.

— Ей, коби мені твої літа! — бурмотів старий під но-
сом. — Не штука з такими ногами.

Але поспішав як міг.

Надія добитися врешті до своїх порушувала його ноги
з далеко більшим успіхом, як їх порушував страх перед
полоном.

Ліс переходив у корчі, що кінчилися при самім шляху.
Дійшовши до краю лісу, пристанули і вслухувалися в га-
мір. Ішов він як би з другого боку ріки, бо змішувався по
дорозі з плюскотом води.

Як не наставляв вуха Зварич, як не старався зловити
бодай одно слово, нічого крім гамору не зловив. Але при-
сягнув би, що люди там, за рікою, говорили по-українськи.
Мало того. Ясні, молоді голоси давали йому певність, що
це стрільці.

— Ви ждiть тут, а я підійду ближче! — сказав до
ополченця і без надуми перебіг дорогу та опинився над
берегом ріки. Ріки вже, а не річки, бо вона багато різнилася
від тої, яку покинув під Верецькими. Видно, приймала
якісь допливи по дорозі...

На другім боці чорніла більша громада людей.

Зварич надслухував...

— Перфецький! — гукнув хтось сильніше, і Зварич
мало з радости в воду не вскочив.

Свої!.. Перша чета!..

— Гоп-гоп! — крикнув на ціле горло.

По другім боці стихло на мить...

— Хто там такий? — відгукнувся хтось.

— То ти, Федьку? — спитав радісно Зварич.

• — Петро?! Ти як там дістався?

Далі не чув, бо голоси сколотилися знову. Аж залунав
голос сотника.

— Слухайте, Зварич, чи до вас можна перейти?

Зварич так само знав, як і вони, але, не надумуючись,
притакнув:

— Можна, можна. Берег рівний, і не виглядає, щоби
було глибоко.

Так був урадуваний несподіваною зустріччю, що й не
подумав про те, чи випадало дораджувати на перехід рі-
ки вбрід.

По другім боці гурт заметушився.

Одна по другій чорні постаті входили в воду і гусаком
простували на цей бік.

Почувся сильніший плюскіт води і накликування.

— Вважати! Трохи направо. Яма!..

— Тримай, тримай, бо впаду.

Врешті перші підійшли до Зварича. Черник, Перфець-
кий, Зелений, Мацюрак.

Вилізли на берег і гупали ногами до землі так, ніби
це могло обтрусити з них воду. Мокрі були по пояс.

— Бодай тебе дідько взяв з твоїм «неглибоко», — приві-
тав Зварича Черник.

— Не штука йому. Стоїть на сухім, а ти лізь у зимну
воду, — нарікав Перфецький.

Зварич не відзивався, бо бачив, що справді трохи
завинив. Може, кількадесят кроків далі був ліпший
брід.

Саме до берега причалував Качур.

— Подайте руку котрий, бо не вилізу, — сказав до тих,
що вже були на сухім.

Зварич кинувся на підмогу, але спізнився. Качур ста-
нув на якийсь камінь, посовгнувся і пішов з головою в воду.

— Маєш тобі, — почувся ззаду голос «вуйка» Леонтинського. — Пропав хлопець і два наплечники.

Але хлопець не пропав. Швидко станув на ноги і виліз на берег. Виглядав так, що жаль було дивитися. З казанка, плаща і з наплечника цюркотіла вода, а Качур тільки порскав і стріпував руками.

Врешті обернувся до Зварича:

— То через тебе, маркиранте, та ціла біда.

— Чому?

— Бо якби не твій проклятий наплечник, то я не впав би.

— Як то — мій наплечник?

— Він ще дурного вдає.

Леонтинський вже видихався і забрав слово:

— Пан Качур з огляду на малий об'єм свого наплечника зволили забрати ще й ваш.

— Справді?! Качур, слово даю, ти є порядний хлопець. Дуже тобі дякую. Але я не мав претензій.

Здійняв з Качура свій наплечник, мокрий як хлющ, і почав його стріпувати.

— Возьміть ще так за обшивку і свого добродія, — радив «вуйко». — Конче треба його стріпати.

— Не зачіпайте мене, бо скалічу, — зловився Качур. — Добре вам сміятися, ви тільки по пояс, а я з головою...

За стрілецькою четою перейшла сотня ополченців.

— Що то за відділ? — спитав Зварич.

— Ті, що були під церквою. Їх командант — українець, поручник Варивода. Якби не він, то хто зна, що з нами було б. Спокійний, розважний і знаменито орієнтується.

Саме поручник Варивода викараскувався на берег. За ним сотник Дідушок. Як тільки вилізли, Зварич підійшов до сотника:

— Голошу слухняно свій поворот.

Сподівався як не похвали, то бодай цікавості: як, куди, що з іншими четами... Тимчасом сотник сказав тільки: «Добре» — і на тім скінчилося.

Зате поручник Варивода розпитував і за втечу, і за інші чети. Так, ніби він був тут командантом.

— Гарно, молодий чоловіче! Ви зробили так, як повинні. Гарно! — і поклепав Зварича по плечах.

— Тут ще є один ополченець! Також був під мостом і разом зі мною тікав.

— Добре! Нехай долучає до моєї сотні. Гей, котрий то там прийшов тепер? — кликнув поручник.

— Гир! — гукнув ополченець і виступив вперед. — Я, пане оберлейтнант.

— Що за я?

— Ляндштурміст Іван Політило з другого баталіону.

— А шапка де?

— Згубив, пане оберлейтнант.

— Пропало. Тримайтеся нас, доки не знайдете своїх.

— А що ж ми тепер? — спитав поручника сотник.

— Що ж! Богу дякувати, ніякого наказу не маємо. Йдемо в перше село, обсушимося, а тоді побачимо. Ну, хлопці, ставати в чвірки! — звернувся до ополченців і стрільців. — Руш!

Довгий ряд чвірок потягнувся шляхом. Повні води черевики чвйкали на дорозі, мовби весь час місили глибоке, рідке болото.

Ледовата вода гірської ріки зморозила хлопців. Сікли зубами, як у пропасниці, бо мокрий одяг прилипав до тіла і за кожним кроком пригадував прикру купіль.

— Скорше, хлопці, бо замерзаємо, — накликував поручник. — Десь тут недалеко має бути село. Там загірємось, нап'ємось гарячої кави — і все буде добре.

Молоді стрільці ще трималися с'як-так, але ополченці вибилися зовсім зі сил. Ледве тягнулися за стрілецькою четою і тяжко постогнували.

Світло!..

Серед безпросвітної тьми, в холодну осінню ніч блиснуло веселим оком до змучених, перемоклих вояків. Далеке і ледве помітне, а здавалося, що воно вже гріє заков'язлі

кості, сушить мокре одіння, варить теплу страву. Скільки енергії і бадьорости додає такий огник змученому мандрівникові! Надія, що за короткий час він доб'ється до світла, не дозволяє йому впасти серед поля чи серед лісу. Його уява витворює невибагливі, але які ж бажані декорації до цього світла... Тепла біленька хата, під кухнею вогонь, а на кухні — горнець гарячого молока. Скинути цілий набір, плащ, блузу, черевики, сісти проти вогню і вливати в себе гаряче молоко...

— Маємо село! — сказав весело поручник.

— Богу дякувати, — пішло по рядах.

Здавалося, світло ось-ось уже, але прийшлося ще доброї півгодини бити ногами, заки дійшли до перших хат.

Село не спало. Набите щертв військом усякого роду і зброї, шуміло, мов вулий. Тут і артилерія, і кіннота, і піхота, і обози. На великім майдані горіли ватри, а біля них куняли вояки.

— Навіть варті не виставили! — дивувався поручник. — Якби так козаки наскочили...

Зараз на краю майдану скрутив з дороги і повів відділ на порожнє місце.

— Хлопці, скоро палити вогні і сушитися!

Ліс був під носом, то за дрова не тяжко було, а вогню позичили, бо між ними сухих сірників не знайшов би.

З якою радістю вдивлялися в веселе полум'я і з якою розкішню наставляли до нього свої мокрі тіла. А довкола вогнищ у всіляких банячках і горнятках кипіла вода на геніальний військовий винахід — військову каву.

— Богу дякувати, що нас ніхто по дорозі не задержав, — говорив поручник, розтираючи руки над вогнем.

— Але, своєю дорогою, — обізвався Перфецький, — хто там напереді остався?

— Маєте собі чим голову сушити! Сушіть ліпше свої штани. Нехай тим гризуться більші пани від нас. Не бійтеся, знайдуть вас і тут. Добре, що досі не знайшли.

Сотник Дідушок і йшов, і сидів тепер мовчки. Виглядав

на людину фізично і морально зламану, яка вже ні рухатись, ні думати не може.

Стрільці назагал дуже любили його і перед другими сотнями чванилися ним, але нині хто зна, чи не заміняли б за поручника Вариводу, який відразу взяв їх за серце розумом, досвідом і веселою вдачею.

Ненависний синій мадярський мундур таки один раз поміг стрільцям. По битві під Верецькими першу сотню відіслали в запілля на переодягнення.

І ось вони вже цілий тиждень у багатім, гарнім селі, яке закарпатці називають Чинідьово, а мадяри перехрестили на Сент-Міклош.

Перший рій не дістав поганої стоянки, хата велика і вигідна, одна тільки хиба, що місяць тому всі її мешканці вимерли на холеру.

Але хлопці не брали собі цієї хиби дуже до серця. Вимерли мешканці — значить, і бацили з ними разом, а однієї лікарської поваги — медик з першого року Перфецький — був тієї самої думки.

Хата була свіжовибілена і пахла дезінфекцією, яку зробила громадська влада ще перед приходом стрільців.

До Чинідьова прийшли вже всі чети. Таки зараз на другий день постягалися до того села, в якому перша чета сушилася при вогні.

Бракувало кільканадцяти з другої і третьої чети, але вони вже не долучать до сотні.

Осталися на горбах біля Верецьких або в найліпшім разі попали в полон...

Вся решта братства розкошувалась тепер відпочинком, добре заслуженим і добре використовуваним. Ходили хлопці по вечорницях і досвітках, а відмахавши перед полуднем легкі вправи, вилежувались потім на сонці.

«Вуйко» Леонтинський дбав за свій рій, як мама. Щодня доставляв йому то курочку, то качечку — «на поправу харчу», як казав.

— Наша хата заповітрена,— заявив на другий день по приході,— і що ввійде до неї, мусить тут лишитися, бо гро- зить небезпека поширення холери.

Після тієї заяви цілими годинами працював над тим, щоби в заповітрену хату заманити якесь крилате сотво- ріння.

Від дороги, через місток, через подвір'я і через поріг до сіней сипав окрушки з хліба і засідався за сінешніми двер- ми. Котра курка дзьобнула бодай одну кришку — ця вже не довго тишилась життям. Йшла за кришками як по шнур- ку і опинювалась у сінях. Потім наступав тріскіт дверей і короткий передсмертний крик. За хвилю все було по-дав- ньому: нові кришки від дороги, двері нароствір, а за две- рима «вуйко». Один-одинокий Качур мав право і обов'я- зок помагати в ловах.

Зварич зараз першого дня скомпрометувався: якое- так необачно відчинив двері, що чорний товстий когут шмигнув ними надвір, лишивши «вуйкові» тільки свій хвіст.

— Дайтеся тепер випхати! — сказав до Зварича «вуй- ко», злий як вовк, і поніс когутячий хвіст на стрих, там, де складав пір'я своїх жертв, «щоби знаку не було».

Споживав рій ці вуйкові дари в тайні перед іншими роями, звичайно вечором, по каві. Вечори були вже холод- ні, то й ніхто не звертав уваги на те, що хлопці палять у печі. «Вуйко» був не тільки хитрим ловцем, але й добрим кухарем. Ніхто не вмів так гарно всмажити курку чи качку, хоч не один потрапив би краще обскувати.

— Ой, вуйку, якби ця курка ожила, то мала б ще чим вилетіти крізь вікно.

«Вуйко» кліпав грізно очима і їжив вуса.

— Як вам, пане товаришу і добродію, недогода, то від завтра смажте самі. З нинішнім днем перестаю тим бруд- ним ділом займатися.

Але другої днини забував про погрозу і терпеливо ча- тував за дверми.

— Тютінька моя маленька, моя кохана. Тютінька. Ходи, ходи, тют-тют-тют-тют! — виспівував тоненьким голосом, як котра з курок довго надумувалася, чи ввійти до сіней...

З цілого роя один Склярський не дбав, чи «вуйкові» вда- дуться лови. Щаслива доля уможливила йому поправу хар- чу поза стоянкою, у сусіднього газди. Якое- зараз першо- го дня після приходу трапилось йому таке щастя.

Саме вертався з сотенної канцелярії. Перед сусідньою хатою сидів старий газда, в кожусі, скулений у чотири по- гибелі, і тяжко стогнав.

— Що вам такого, газдо?

— Ой, докторош, нездужаю. Так м'я в грудях болит, що дихати не могу.

— Простуда, певно,— догадувався Склярський.

— Айно-айно, набезівно простуда.

— А ви б собі щось такого напилися, щоби добре ви- пріти.

Старий тільки махнув рукою.

— Ніт у мене, докторош, такого.

— То чекайте, я вам щось дам.

Пішов на стоянку, долив до вояцької кави руму і при- ніс старому газді.

— Натє, кажіть загірїти, випийте і добре вкрїйтеся. До завтра повинно помогти.

Не знати, чи від того лікарства, чи, може, і без помо- чі, але другої днини старий почувся здоровим. Коли Склярський переходив повз його хату, попросив до себе, гостив припаленим медом з горіхами і просив заходити лі- стіше. Склярський був би, може, зрезигнував з решти лі- карського гонорару, але в старого газди була доня, синьо- ока Марічка, і Склярський рішив, що не випадає відмовля- ти старому. Весь вільний час пересиджував у сусіда і робив міну, що поважно думає над тим, щоби по війні лишитися на Закарпатті, в Чинідьові, як зять старого газди.

Всі були з цього вдоволені: старий, дочка, Скляр- ський, а навіть товариші з роя, бо до смажених курок бу-

ла одна губа менше. Скларського доглядав «тесть», і хлопець не оглядався на «вуйкову» поправу харчу.

Тільки раз, над ранком, як Скларський заголосоно замкнув двері, «вуйко» розтеркотався.

— Мали б ви розум, молодий господине. Ми прийшли тут, щоб освідомлювати, а не деморалізувати.

— А я думав: виміняти мундури...

— То міняйте за дня, а не по ночах.

— Я освідомлював нарід.

— Побачимо, що з того вийде.

— Нічого, пане вуйку, бігме, нічого. Зрештою, прошу запитати, чи вони на мене нарікають. Старий до мене добрий, а Марічка...

— Дурна коза. На такого вітрогона дивиться...

— Недовго вже... Ще день-два...

«Вуйко», видно, признав йому рацію, бо замовк і більше на цю тему не заводив балачки.

Зварич не женихався, ні не ловив курей, але також мав чим виповнити вільний час. Ходив до сотенного обозу на розмови. Вправді той сотенний обоз складався тільки з одної підводи, але погонич був цікавий і мав багато-багато що розповідати.

В дивний спосіб прийшла сотня до того обозу і того погонича.

Ще тоді, як перша чета, перебрівши ріку, зайшла до першого села.

Хлопці пересиділи ніч при вогнищах, сьак-так обсушилися, розігріли кості і рано розбрелись по селі.

Біля якогось обозу зачепив Зварича молодий австрійський четар.

— Слухайте-но, ви, може, Український січовий стрілець?

— Так єсть, пане четар.

Цей аж засяяв з радости.

— Витайте, витайте. Ах, який я радий. Я називаюся Сірецький, директор театру.

В свою чергу Зварич утішився.

— Дуже мені приємно пізнати пана директора. Пан директор тут зі своїм відділом?

— З обозом. А ось стоїть,— показав головою на рівні ряди підвід.— А вас тут багато?

— Одна сотня, і то не ціла. Ми по битві під Верещими. Прийшли вчора вночі. Властиво, нас тут одна чета, але, може, ще решта знайдеться.

— А ваш обоз де?

— Ми не маємо ніякого обозу.

— Як то!? А що ж їсте?

— Трохи кави мали та й хліба...

— А консерви?

— Ми ще навіть консерв не бачили, як виглядають.

— Бійтеся Бога,— зжахнувся Сірецький.— Як же ж це можливе?! Так вас виправили на війну!? Чекайте-но, щось треба порадити. Гей, пане Сидорак, прошу до мене! — кликнув у сторону обозу.

Надбіг старший десятник.

— Пане Сидорак, возьміть... Скільки вас є? — звернувся до Зварича.

— П'ятдесят два.

— ...Возьміть п'ятдесят п'ять консерв, двадцять п'ять бохонців хліба і кажіть занести під ліс. Там стоять наші стрільці. Зголоситесь до команданта, а я там зараз прийду.

Зварич не знав, як дякувати четареві.

— Лишіть, дурниця, ніби то моє. А як же ж би це виглядало: ви голодні, а я буду дивитися на те? Зараз-таки йду до вас. Як ваш командант називається?

— Сотник Дідушок.

— Знаю його зі Львова. Бувайте здорові, а приходіть скоро, бо консерв не стане.

Зварич справді вернувся до сотні дуже скоро.

Але не тому, що боявся за консерви.

Переходячи біля якогось малярського відділу, побачив дивну сцену.

На містку, в грузькій болоті, стояв старенький селянин, повалений, обдертий, з батою у руці, і заодно хрестився. Два кроки за ним вояк з готовим до стрілу крісом кричав щось до нього чи кляв своєю рубаною мовою.

Зварич підійшов ближче і здеревів. Обдертий, скулений селянин — це був... дід Федорій.

Кліпав очима, чи зір його не обманює, збирав думки, чи це загалом можливе, але бачив, що такі справді. Перед ним стояв дід Федорій в своїй власній особі, тільки постарілий, змарнілий і згорблений та нужденний такий, що аж жаль.

Старий не дивився в його сторону. Вп'ялив очі в землю зрезигновано й бездушно, раз у раз хрестився і голосно бубонів молитву.

— Пане Федорій! — добув нарешті з себе голос Зварич. — Що ви тут робите?

Дід Федорій підніс помалу очі в його сторону, хвилину дивився так само бездушно, а потім, гірко всміхаючись, промовив:

— Вішати мене будуть...

— Хто?! За що?

— Чого ви того чоловіка зловили? — звернувся до вояка по-німецьки.

Вояк зрозумів, про що йде.

— Рус, муска! — вищипав крізь зуби і штовхнув старого цівкою кріса в плечі.

— То неправда! — кричав Зварич. — Де є ваш командант?

Його крик звабив якогось підстаршину. Він підступив до Зварича і запитав:

— Тудум мадярум бессельні?*

— Нем, — заперечив стрілець.

Вістун прийняв це з погордою до відома, але все-таки дав вяснення.

* Чи вмієш говорити по-мадярськи?

— Шпіон! — сказав. — Рус, муска. Фіть! — і показав рукою на горло.

— Нем шпіон! — кричав Зварич. — Нем муска!.. Україна!

— Абтретен!* — крикнув до нього вістун і висипав із себе цілу торбу мадярських лайок.

Зварич аж зубами заскреготав з досади. Бачив свою безрадість навіть супроти дурного мадярського вістуну. Чого доброго, ще й його возьмуть за шпіона, а в найліпшому разі арештують за образу «влади».

— Чекайте, пане Федорій, я зараз верну, — крикнув до старого і пустився бігти.

— Герштельт!** — гаркнув за ним вістун. — Герштельт!

Але Зварич не слухав. Нісся як вітер, а думка літала коло двох людей: Сірецький і Варивода. Вони одні можуть тут допомогти.

Мав щастя. В половині дороги стрінув Сірецького.

— Пане четар. Там нашого чоловіка хочуть вішати!..

— Кого? Стрільця?!

— Ні, старенького селянина... Мого доброго знайомого. Йдіть, рятуйте, бо може бути запізно.

— Добре, молодче. Покажіть дорогу.

Справа швидко вяснилась.

Старий Федорій заїхав зі своєю підводою аж на Мадярщину. А потім коні йому забрали, а його самого нагнали додому. Без ніякого паперу. Старий взяв тільки свій батіг і пустився через Карпати в Галичину. По дорозі зловили його мадяри, але не мали часу повісити, бо втікали що могли вирвати. Щойно спинившись у безпечній місці, думали покінчити зі страшним ворогом австро-угорської монархії.

* Відступи!

** Верни!

Мадярський хорунжий, командант відділу, так само як легко повірив у вину старого Федорія, так само легко дав собі її вибити з голови. Тим більше, що вища ранга ручила за невинність старого.

Не минуло й чверть години, а вже Зварич провадив діда Федорія до сотні.

— Будете, пане Федорій, тепер з нами,— говорив на радощах.— Ми вас перетримаємо аж до часу, доки не вернете в Бужани.

Старий шойно тепер ожив.

Довго тер очі руками, мовби будився зі сну, і раз у раз розглядався на всі сторони.

— Гей-гей, паничу, хто би то сподівався, хто би то причував... Такий стид, така публіка. Магомети прокляті... Були б повісили, якби не ви.

— Ой, не я, пане Федорій. Бо вже як дякуйте, то тому пану четареві, що за вами вставився.

— Ней його пан Біг надгородить.. Зараз видно: свій чоловік, серце має.

Сотня прийняла діда Федорія дуже добре. Одно — старий чоловік, а друге — його жаклива пригода.

— От коби яка підвода,— говорив сотник,— то були б, діду, за погонича.

— Я вам і це дам,— засміявся Сірецький.— В мене якраз є зайва пара коней і віз. Господар від них помер ще перед Карпатами. Десь ще з-під Бродів тягнули його... Хочете тої підводи?

— Прошу дуже,— відповів сотник.

І перша сотня дістала «обоз».

Коли рушили до Чинідьова, за сотнею тягнувся вже віз, а на возі їхав перший стрілецький обозник — дід Федорій.

Тяжко було пізнати тепер старого. Не тільки занепав фізично: постарівся, згорбився і змізернів, але й вдачею не подобав на того бадьорого, веселого і певного себе дідка, який віз бужанських хлопців до Львова. Видно, тяжкі тру-

ди за останній місяць, а вкінці марево мотузка і гілляки підломили кріпкого старика.

Спершу й до розмови не був цікавий. Хоч «вуйко» Леонтинський і тютюну до люльки надавав, хоч хлопці відразу добре обходилися з дідусем — він мовчав. Про свої переживання розказував мало, немов боявся, що й стрільці можуть його прискаржити чи покарати.

Зате з кіньми розмовляв часто. Стане коло них, гладить їх покуйовджені гриви, поклепує по худих лопатках і примовляє:

— Ой, змарнували вас, так як і мої. Тільки шкіра й кості. Але не гризіться, я вас відгодую, хоч би мав украсти. А ти, сивий, за господарем оглядаєшся. Нема вже й не буде. Дякуй Богу, що я є. Не будеш мати від мене кривди. Я не маляр.

Сплюював з досадою, як вимовляв це слово, і тоді вже бурмотів до себе:

— Звірі, не люди. Мовби Бога в серці не мали. Нівечать бідний нарід бездурно, гиляки людьми обвішують.

Стрільці, почувши від Зварича, хто такий дід Федорій, хотіли дещо дізнатися від нього і щораз зачиняли балачку.

— Пане Федорій, розкажіть, як то з вами було?

— Та що більше скажу? Я вже пану сотникові сказав. Злапали коло Раківця, щось загавкали — та й тільки.

— А заки вас зловили?

— Ет! — махав дід Федорій рукою.— Що там було, то ней не згадую. Ліпше так.

І йшов куди-будь, щоб не продовжувати розмови.

Але в Чинідьові дід змінився. Добра поведінка сотника, шире відношення стрільців зробили своє. До того старий відпочив, успокоївся, привик до оточення і наче повеселішав. А ще як одного дня зголив сиву шітку, що покривала йому лице, то хлопці аж зраділи.

— Та ви, пане Федорій, на двадцять літ молодші тепер. Чекайте, нехай прийдуть мундури. Як ми вас уберемо... А тоді — хоч на вечорниці.

— Жартуйте здорові,— всміхався дід.— Я ледве вже ногами волочу. Треба буде на цвинтарі місця шукати.

— А вчора хто віз закинув?!

— Як треба, то нема ради. Задурно хліба їсти не дадуть...

Одного дня запросив «вуйко» Леонтинський старого на вечерю. Чорний когут, той сам, що вирвався був «вуйкові» з рук, забув, видно, на небезпеку розсипаних кришок і... помандрував до горшка. Пішла його слідами і необачна качка, що, не прочуваючи лиха, переступила поріг.

— Нині, панове і добродії, буде росіл,— заявив товаришам «вуйко»,— поминувши м'ясо з хроном...

— І рум! — додав Качур.

— Наддатки приймається з подякою,— вклонився в його сторону «вуйко».

— Я обіцяю наддатов, але прошу шановних панів складати на нього добровільно-примусові датки.

Хлопці вперше дістали повний «льон» — по три корони і сорок сотиків за десять днів,— то й не було жадного спротиву.

Зложилися, і Качур побіг до корчми.

— Добродію! — звернувся до Зварича «вуйко». — Підіть-но попросіть ще раз старого... Ні, таки приведіть, бо, може, сам стидається абощо. Ми йому тут чарочку, росолік... Цікавий дідок, має характер.

І дід Федір прийшов.

Спершу трохи ніяково почувався в тім товаристві. На щастя, в першій рою був один сільський хлопець — Склярський — і той хлопець з його села. А прецінь той хлопець нічим назверх не різнився від інших: той сам мундур, ті самі права... Це осмілило старого, і він швидко визбувся свого змішання.

— Дай, Боже, пане Федорій, дожити ліпших часів,— припивав до нього «вуйко».

— Дай, Боже, дай, Боже. Може, я вже ні, але ви, панове, напевно.

— Не кажіть, і ви з нами. Поїдем, пане Федорій, в Галичину, а може, й далі. Доведем вас до Бужан, а тоді — як хочете: або на піч, або з нами на Січ.

— Дуже красно дякую. Добре мені з вами, панове. Але вже не ті літа. Коби Господь милосердний дозволив вернутися на своє подвір'я... До чого вам старий дід здався... Завада та й клопіт...

Випивав старий чарку за чаркою, при кожній відмовлявся, а як таки намовили, то до кожної примовляв.

— Як дивлюся на вас, то наче мені літ убуває. Так ніби я сам вояк.

— А хіба ви тепер не вояк? «Льон» дістали?

— Та правда,— сміявся дід.— Дістав рихтельно. Навіть не знаю, за що і звідки!

— Як — за що!? В сотенній книзі стоїть: «Обозник Федь...» як ви пишетеся?

— Гаврилюк.

— ...«Обозник Федь Гаврилюк». А на метрику ніхто не цікавий.

— Як кажете... обозник? За моїх часів то їх фурвезами називали.

— Ану-ану, пане Федорій, розкажіть нам щось за давні часи,— просили хлопці.— Зварич нам казав, що ви в пруській війні були...

— Був. Але розказувати нема що. Де-де тамта война до тої.

— А котра ліпша?

— Я міркую, що тамта. Отсе не война, а Бог знає що. Бувало, йдем до битви. Банда грає, офіцери на конях, фана напереді. Ніхто не ховається, в землю не лізе. А цивілі постають збоку та дивляться. Ніхто їх не займає, кривди не робить. За цілу войну, я знаю, одного чоловіка повісили. Пруссака якогось. Гармати вночі загвожджував. А тепер...

— Що тепер? Кажіть, пане Федорій,— допитувались стрільці.

— Та що буду вам казати? В газетах десь, певне, стоїть те все написане.

— В газетах, діду, про таке не пишуть.

— То ви мусили самі не одно бачити...

— Не бачили, а тільки перечули. Кажуть, що наших людей багато повішали, постріляли.

Дід насупив брови і задивився в кут хати. Видно, страшні картини вставали перед його очима, бо лице старого поморщилося, як кора на дереві.

— І вішали, і стріляли... Як хто хотів. І скільки! Але вже сам не знаю, що казати... Ніби цісарське військо, так, як і ви...

— Ми, діду, не цісарське військо.

Дід помалу підвів голову і здивовано подивився до кола.

— Як то не цісарське?!

— А ні. Ми українське. Ми йдемо не за цісаря, а за свій нарід.

— Але присягали-сьте!?

— Присягали, правда. Без того не були б нас пустили на війну. Але ми маємо все своє.

— А ось мундури цісарські.

— До якогось часу. Доки нам наших, українських, не прилагодять.

Це сказав Перфецький, але ні він, ні решта стрільців не дуже вірили в те. Адже досі навіть добрих австрійських мундурів не дістали. Мріяли бодай про стрілецькі шапки, але не було кому про те подбати.

Не знати, чи дід Федорій повірив у слова Перфецького, але головою притакнув.

— Не дивуйтеся старому,— сказав по хвилині,— бо за мене такого не було. Були, ніби, добровольці, але рахувалися за цісарське військо.

— Так-так, пане Федорій,— обізвався «вуйко». — Ми перші. Українські січові стрільці. Своє рідне військо. Командуємо тільки по-своmu.

— Чув. І команда добра. Вчора пан сотник як крикнув, так як ножем утяв. А я кілька намучився, заки зрозумів по-німецьки, що до чого. Вже багацько-м знав тої мови, але вивітрило з голови. Якби так хоч трохи, то не були б мене, може, за шпіона брали. А то все — рус та й рус.

«Вуйко» моргнув до хлопців: мовляв, старий починає розбалакуватися, і ніби знехотя спитав:

— Де то вас, пане Федорій, забрали на «форшпан»*? Зварич нам казав: десь коло Золочева...

— Коло Курович. Німці мене взяли, але недовго я з ними їздив. Пішли ми потім до Рогатина. Там стояли щось дві доби. А як зчинилася битва, то нас післали аж під Галич. А там я згубив своїх німців і вже цілий час з мадярами.

— То хто так вішав наших: німці чи мадяри?

— Німці не так. Вони більше до суду. Але то на одно виходило. Там в суді, кажуть, є такий суддя, що нікому не перепустить. Казав мені один наш чоловік, капрал, що він Загурський називається. Приведуть кого до нього, то він, каже, тільки засміється: «Що,— говорить,— вже знов когось шия свербить?» І не розпитує багацько. Напише папір — і по всім. Але то я вже про нього перечув аж тут, у горах. А там, на долах, то й суду жадного не було. Злапали — на гиляку.

— А все-таки щось мусило бути, коли вішали. Не брали так, кого-небудь...

— Різно: і кого-небудь, і не кого-небудь. Усяко бувало. Ксьондза брали за папери, хлопа — за те, що знаки давав.

— Як, таки давали наші люди знаки?

Дід гірко всміхнувся.

— Ей, які там знаки. От під Рогатином, не пам'ятаю, як те село називалося, виліз хлоп на стіжок. Ми акурат

* Підвода.

в селі, а артилерія перед селом. Постріляли трохи, а тут російська куля просто в гармату — раз, другий, третій. Артилерія скрутилася — і в друге місце. Москалі знов. Тоді вони до села і далі: «Є, — кажуть, — якийсь форетер*». Давай шукати. Знайшли хлопа на стіжку. Поліз, дурний, дивитися. Стягнули надолину. «Ти, — кажуть, — знаки давав», і зараз-таки коло стіжка повісили... Або знов коло Галича. В суботу під вечір поліз паламар на дзвіницю, ніби — задзвонити під неділю. Злапали — повісили. Таки під церквою. То, як хтось дав знати, жінка й діти повибігали, просять, до ніг чіпляються, а якийсь нелюд жінку кольбою в груди, аж кров з губи пішла. А дітей копали як щенят. «Муска! Кутя!» — кричали. Вони, видно, ті мадари, то люблять людей вішати. Злапали були коло Галича щось зо сорок козаків, то геть їх на стовпах попри гостинець повивішували. Аж страшно було їхати... Ех! — крутнув головою дід. — Хіба би Бога не було на небі, а найяснішого пана в Відні, щоби то все присохло на них. Але... що я буду говорити. Скажете: бреше старий, бо сам страху наївся.

Старий замовк і підпер голову рукою та хитався то в одну, то в другу сторону. Хлопці також мовчали. Тільки маленька лампка шкварчала, порскала і слабим вогником освічувала одинадцять голів: десять молодих, одну сиву, як молоко, — а всі похилені.

Врешті Черник перший перервав тишу. Відкинув назад голову і стукнув п'ястком об стіл.

— А нехай то все шляк трафить. І це має бути ніби своя армія. Банда чиста.

Старий Федорій аж кинувся при тих словах. Підніс швидко голову, немов надслухував. Навислі сиві брови ще більше насупились, а з-під них блиснули грізно очі в сторону Черника. Зжахнувся старий австрійський вояк на

* Зрадник.

таку образу армії, в якій стільки прослужив, з якою були зв'язані всі його молодечі спомини.

— Банда! — повторив твердо Черник і з досади аж термосив себе за волосся. — Тут, у своїм краю, вішають невинних людей як собак. Що то було б на Україні, в так званім ворожім краю!.. Ех, коби дістати в руки такого Загурського... Вже більше не післав би нікого на стричок.

— А я вам кажу, що цісар про тото не знає, — обізвався дід Федорій.

— Все одно, діду, чи знає, чи ні. Йому так представлять справу, що він і пальцем не кивне. А врешті, кому в голові сотня чи дві повішених «зрадників». Але нас це обходить. Сини добровільно пішли на війну, а батьків на вербах порозвішували.

Дід уже не обізвався. Голова помалу знов похилилася вниз і безрадно хиталася то вгору, то в долину.

— Подумати тепер, — сказав по хвилині Зварич, — що те все, що нам пан Федорій оповів, це тільки маленька частинка великого лайдацтва. Адже таких Загурських чи інших мусить бути більше. Возьміть цілий галицький фронт від Сокаля до Заліщик, скільки польових судів і таких страшних випадків...

— А я думаю, — обізвався «вуйко» Леонтинський, — що воно так трагічно не є. Чому припускати найгірше?

— Бо ви, вуйку, великий дуже австрофіл, — визвірився на нього Черник.

— І не стидуюся того. Я, мій пане дорогий, беру справу не серцем, а розумом. Повісили — лайдацтво. Але це не система, і не можна цього класти на карб цілої армії. Це просто злочин якогось збоченого типа, або трагічна помилка, або, вкінці, шукання за уявним винувником програної.

— І ми маємо на те все дивитися спокійно, правда?

— Я не кажу дивитися. Навпаки, треба з лихом боротися, збоченців унешкідливити, але не так на галай-балай:

«Ціла армія банда, йдім додому», або, може, ще щось гіршого.

Черник легковажно махнув рукою — мовляв, все те псові на чоботи — і звернувся знов до діда:

— Пане Федорій, а бачили ви хоч раз, щоб когось суд звільнив?

— Бачив.

— Кого?

— Жида. Не знаю, за що його судили, але викрутився. Десь ніби мав сказати, що москалі, певно, його так не обрабують, як австріяки.

— А нашого чоловіка?

— Нашого!?! Не знаю, не чув.

Черник хотів був щось сказати, але тільки губу отворив, бо в цю мить відчинилися двері і в хату вступив четар Шпак.

— Позір! — крикнув Перфецький, і всі витягнулись.

Дід Федорій і собі випростувався як міг та вп'явив нерухомо очі в команданта.

А четар, усміхнений і ніби ласкавий, підійшов вихлясто до стола і кинув оком на останки вечері.

— О, як бачу, то панове дохарчовуються з приватних складів, — сказав солодко. — А й пивниця, бачу, засібна в різні напитки. Чи рум так само некупований?

Перфецький, до якого властиво були звернені слова, похнюпив голову і ніяково всміхнувся. «Вуйко» Леонтинський втягнув у рамена голову і так смішно заморгав очима, що хлопці мало не порснули сміхом. Але святе слово «Позір!» тримало їх на припоні.

— Спочинь! — закомандував четар. — А тепер відповідайте: звідки це все?

Леонтинський набрав воздуха повну блузу, зробив урядову міну і виступив наперед.

— Товаришу четар, голову слухняно, рум, під словом чести, купований.

— А кури?

«Вуйко» зробив таку гримасу, що небіжчик був би засміявся, і, салютуючи до голови, звістив:

— Заблукавши.

— Заблукавши? — присікся до нього четар. — А до команди сотні заблукалися нині дві молодичі з жалями, що їм пропадають кури і качки.

— Товаришу четар, голову слухняно, ми про це нічого не знали. Але це мусили бути особи без серця і душі. Жалувати стрільцеві тої дрібки харчевої радості...

Четар Шпак хоч який був строгий і службіст, але не витримав. Розреготався на ціле горло, а рій завтуровав йому.

— Ну, хлопці, нехай вас біда возьме. Що я вже з вами маю...

Ті слова до решти осмілили «вуйка». Справа, значить, не виглядала так страшно, як здавалося спершу. Швидко відсунув крісло і елегантним рухом запросив четаря сісти.

— Шановний пан командант будуть ласкаві зайняти місце. Маю спеціально спечену ніженьку качачу — пальці лизати. Господине! Напитки! — гримнув на Зварича, що глумливо підсміхувався, а сам скочив до рури по м'ясо.

Четар так був спантеличений «вуйковими» примовами, що й на крісло сів, і чарку випив, і до качачої ніжки забрався. Але, як тільки вкисив, щось собі пригадав, бо розглянувся по хаті.

— А де ж той старий Федорій? Щось його не виджу.

Тоді й хлопці спостерегли, що діда вже між ними нема.

Скористав з замішання і зник, як камфора.

— Добре старий зробив, що пішов, — сказав задоволено четар. — Трохи було б мені неприємно.

І взявся знову до ніжки.

А хлопці раділи в душі, що командант дався зловити на вудку. І в «заблукавши» кури чи качки, то й не може робити з цього слідства.

Прийшли врешті довго очідані, давно заповіджені однострої. Правда, не стрілецькі, бо Боева управа не подумала про те, щоби стрільцям виклопотати їх, але бодай польові австрійські.

Скинуть нарешті стрільці ненависний синій мундур з жовтими нашивками, що робив з них гонведів* і наганяв страху населенню Галичини.

Разом з одностроями прийшли кріси, набійниці, наплечники, білля, черевики, пояси та багнети. Все те заїхало вагоном на дворець, і хлопці аж трусилися з нетерплячки, коли-то вже раз поведуть їх переодягатися. Всім їм добре забилася в тямку хвиля пониження і стиду, яку пережили тому два дні.

Хтось дав знати, що попри Чинідьово переїжджатимуть інші стрілецькі сотні на фронт. Перша сотня побігла ціла на залізничний дворець, щоби побачитися зі знайомими, розпитати про новини, розповісти, як виглядає війна, а то й похвалитися перебутими трудами та небезпекою. В душі почували свого роду вищість від тих «зелених новобранців, що ще пороху не нюхали»..

— Цікаво, як вони вбрані!? — говорили між собою стрільці.

— Може, хоч шапки військові дістали?

— А може, й то ні.

— Ото десь братство виглядає. Як македонські повстанці...

Підсмішувалася перша сотня, як ішла оглядати, але перестала сміятися, як стрілецький потяг заїхав на станцію.

З вагонів висипались вояки, кожний як з голки, всі в сивих польових одностроях, новенькі пояси з набійницями, жовті черевики на ногах, а кріси «манліхери» — найновішої системи.

* Мадярське військо, так звана «крайова оборона».

Тепер прийшла черга на тамтих посміятися з першої сотні.

— Гей, гонведи! — вигукували. — А в чім ви носите набої?

— За пазухою! — сміявся хтось.

— А мотузки від крісів ще не порвалися?

— Дурний. Чи то така біда?! А очкур віп чого!

Перша сотня аж зубами скреготала на всі ці насмішки. Дехто пробував відгризатися, але не йшло. Різниця була така очевидна, що не було й балачки.

Один Качур не давав за виграну. Відтинався то в один бік, то в другий, а врешті витягнув луску з набою і підставляв тамтим під ніс.

— На, понюхай, чим то пахне!?

— Тютюном від люльки!

— Порохом, дурню, не тютюном. Тягни носом, щоб потім міг хвалитися, що нюхав порох. Ти думаєш, один з другим, що як маєш сиві штани, то вже з тебе Наполеон! Ми вже щось виділи, а ви щойно їдете побачити. Трохи вам зм'якне рура, як побачите зблизка.

На тім насмішки скінчилися. Сотні чули вже про бій під Верецькими і мусили признати, що перша сотня супроти них — «стара війна».

— Кажіть же, як там було?

— А бачиш, уже тебе страх облетів. Ну, смійтеся далі з гонведських мундурів, з мотузків коло кріса!..

— Качур, не будь дурний! Навіть пожартувати не можна. А пам'ятаєш, які ви були горді, як від'їздили зі Страбичева на фронт!? Тепер ми вас трохи... Але пусте! Оповідайте, як з вами було, хто забитий чи полонений, скільки було ранених?..

— Бій під Верецькими, — почав святочно Качур, — це перший бій українсько-війська з москалями від козацьких часів. Дата 28 вересня...

— Гов! — перервав йому промову хорунжий Балюк, що саме підійшов до гурту. — Не ви були перші. Сотня Се-

меняюка два дні швидше звела бій під Сянками. Отже, не дата 28, а 26 вересня 1914 року буде історична. А перший стрілець, який впав за волю України,— це Василь Чехут з Кадлубищ, повіт Броди.

Стрільці з першої сотні нічого про це не знали і були певні, що то вони почали визвольну боротьбу. Тимчасом друга сотня, хоч і вийшла пізніше, швидше стрінулася з ворогом і перша кров'ю засвідчила свою любов до рідної землі.

Чи тільки того вони не знали?!

Відірвані від безпосередньої стичности з ворогом, у тихім запіллі забули навіть про війну. Хоч який короткий був їх відпочинок, але вояк дуже швидко забуває про війну, ба навіть старається про неї забути, коли має нагоду до цього. Швидко пристосовується до зміненого оточення, поринає з головою в іншу атмосферу і стає на цей час байдужим навіть на великі події. Перемучене тіло присипляє не тільки чуйність, але й цікавість та спостережливість. Зате після відпочинку все те виступає з подвійною силою.

Перша сотня чула про те, що ворог, зійшовши з верхів на Закарпаття, потерпів невдачу та що відступив назад у гори. Але де саме спинився, не дуже й допитувалася, бо всі знали, що за день-два переконаються наочно про це. Одинокий часопис «Пестер Льюїс», який попадав їм у руки, не мав багато читачів.

В Коші УСС було якраз навпаки. Там кожну газету розривали, кожну вістку подавали з уст до уст, а багато вісток з поля бою попадало і в щоденні накази.

Отже, довідалася перша сотня, що москалі завернули загально з Бескиду і що стрілецькі сотні, може, дойдуть навіть під Стрий.

— Доїдете, але хіба один на другім,— говорили стратеги з першої сотні.— Думаєте, що австрійці не понищили мостів за собою?!

— А ти думаєш, що Австрія не має готових мостів? Ми вчора бачили, як їхав поїзд готових частин моста.

— Чи їхав, чи не їхав, але до Стрия ще далеко. Ви коби до Сколя дотягнули!..

Затрубіла трубка «Сідати», і все кинулося до вагонів. За хвилину паротяг засвистав і, постогнувши, рушив у гори.

— Решту ми вам напишемо! — кричали ті, що від'їздили.

— Не треба, побачимо самі! — відповідали ті, що оставали.

Коли останній вагон минав хлопців з першої сотні, якийсь безсердечний тип вихилився і крикнув на ціле горло:

— Відяз!*

Туркіт коліс і сопіт паротяга заглушили побажання, які полетіли навздогін за кусливим насмішником.

Але це не могло зігнати прикрого почуття з душі першої сотні — почуття стиду і приниження.

Тому така радість, коли врешті прийшли нові однострої.

Того самого дня переодягалися. Від ніг до голови. І хоч нові мундури були далеко менше мальовничі, хоч не на однім блуза висіла, як ворочок,— усі були вдоволені. Нові черевики і пояси хоч декого й давили, але як же приємно скрипіли! Великий наплечник скривав у собі ціле вояцьке майно.

Вістун Михайлів, старий вояк, що якимсь чудом попав з 30-го полку до стрільців, показував таки там, на місці, як звивати разом плащ, шатро і накривало, щоби все те вужем обвилось зверху коло наплечника, і як на тім прив'язувати казанок.

До Чинідьова вертала сотня мов не та. Коли розбрелися по стоянках — люди їх не пізнавали.

Тільки Скларський запевняв, що його дівчина пізнала відразу.

Але це вже була справа серця, не очей...

* Мадярьське «Позір!»

Перша сотня лежала як охорона гармат на високорівні напроти Синевідська Вижнього. Дві батареї гриміли безперестанку, а стрільна летіла понад, голови сотні і рвалися у провалах за селом. Цими провалами збігали вділ ворожі відділи і пропадали з очей за горбками, в ровах та за хатами. Вчора наші відступили з позицій за Синевідськом, нічю опорожнивши село, а завтра — Бог знає, що буде.

День був теплий, сонячний, мовби це не пізня осінь, а кінець літа. Безхмарне небо, тихе а глибоке, сиділо непорушно над головами і як насилало час до часу вітер, то такий ласкавий, що ніхто на нього не відказував.

Хлопці благословили теплу днину, ясне сонце і свою позицію, бо могли врешті переспатися трохи. Вже три дні шибались по верхах, день і ніч, затикали прірви, скріплювали слабі обсади, ходили на стежі чи крили відворот. Австрійська лінія знову подалася назад, хоч уже доходила до Стрия. Так добре, так радісно було йти вперед. Завтра Стрий, за кілька днів Львів, а там... Мрії, плани, сподівання...

І нараз одної ночі відворот. Становище за становищем, село за селом. Знову в ненависні гори, на холод і муку. А головне — назад. Ті самі становища, горби і села, які так швидко прийшлося опускати, треба буде потім зубами гризти, кровавим потом зливати, щоб відібрати назад. Боліло це кожного, кому дорога була ота нещасна земля, а найменший клопоть утраченого терену віддаляв від мети, до якої пустилися йти.

Але і в таких хвиликах бувають моменти, коли все блідне, затирається, мало зовсім не гине. Це моменти фізичного і душевного перемучення, доведення м'язів, ока, вуха і мізку до останніх границь спроможности.

Тоді одна тільки думка, одно бажання: спочити, спати!

Отаман Коссак побачив це на першій сотні і дав їй легшу службу. Хоч недолюбливав отої «стрілецької аристократії», а ще більше її сотника. Під час перемаршу через

Синевідсько оглядав їх своїми великими, мов задимленими, очима і бачив, що сотня мусить відпочити, коли не має лягти де-небудь покотом. Коли підійшов до нього сотник Дідушок по дальші накази, він стягнув ще більше густі брови, аж виступила на чолі глибока борозда, і сказав підсміхаючись:

— Бачу, що панове не дуже видержливі на трудно...

— Пане отамане... — почав сотник.

— Я тепер говорю! Скажете, що напруцювалися. Всі ми напруцювалися. Ніхто з нас не лежав горі черевом. Треба піддержати хлопців, від того є командант!..

Розставив широко ноги і бив по них великими долонями. Енергійна борода раз у раз висувалася наперед і вказувала на кепський гумор.

Сотник Дідушок стояв перед ним ніби витягнений, але видно, що ледве тримався на ногах. Тільки маленькі чорні очі жевріли, як два вуглики, і гляділи на отамана з нетаєною ненавистю.

— Пане отамане... — спробував знову забрати голос.

— Я тепер говорю! — гримнув отаман. — Сотня займе становище як охорона гармат на високорівні за Синевідськом. Маєте зголоситися в команданта батареї сотника Келлера. Можете відійти!

І, не чекаючи на поздоровлення, обернувся, сів на коня і від'їхав.

Сотня бачила цілу сцену, а навіть дехто зачув уривки розмови. Всіх заболіла поведінка отамана Коссака з їхнім сотником, і нехті до нього ще збільшилася.

Але бути охороною гармат не так зле, а ноги ледве волочаться, а сонна голова ледве держиться на в'язах. Тому й ця подія зблідла перед надією паругодинного сну.

Двісті, може, й менше кроків перед дулами стріляючих гармат — не так легко заснути. Гук стрілу обухом б'є по голові, а свист стрільна вертить діру в вусі. І то не раз, не два, а сотні разів.

Баухшів, баухшів! — без зміни і перестанку.

Зварич, хоч який був змучений, довго не міг заснути. Лежав у маленькій видолінці і за кожним стрілом відчиняв очі. Дивився вслід за стрільном, бо по свисту орієнтувався, куди воно полетіло. За хвилину біла квітка вицвітала на вершку смереки або виростав біля неї брунатний кущ. Залежно від того, чи гармата ригнула шрапнеллю, чи гранатою.

Російська артилерія не докучала. Видно, гармати ще не під'їхали ближче, а ворожі стрільна падали в село і на першу лінію піхоти. Москалі стріляли здалека, бо стрільно довго свистіло, заки розірватися.

Зварич дивився на Синевідсько...

Бідне те наше галицьке село! Недавно що орали його австрійські гранати, а тепер скородять російські. І хіба якесь чудо, що досі ще стоять хати та стодоли, тільки десь-не-десь купа румовищ чи останки згарищ. Та це ще не найбільше лихо, яке стрінуло село.

Кожне військо, що прийшло до нього, жадало жертв. Прийшли москалі — зігнали громадську раду, щоб та наказала людям направляти міст. Радні не хотіли. Московські нагаї списали їм спину, а «штики» примусили виконати наказ. Під нагаями направляла громада міст, здригаючись на думку, що буде, як придуть австрійці.

Австрійці прийшли, а з ними появився суддя Загурський. Над тим самим Опором, над яким згинув один окаєний, тепер лютував другий. Цілу громадську раду казав повісити. Дванадцять найповажніших господарів Синевідська Вижнього. Перед вікнами старенького священика, «бо й піп тому винен!» Дванадцять стовпів виросло за ніч під приходством, дванадцять людей не діждалося сходу сонця. Священик дістав нервову хворобу, а Загурський відфотографувався на тлі своїх жертв.

Три дні після того прийшли в Синевідсько стрільці. Повішених уже не було, але стовпи ще білили коло приходства, а на них ще маяли мотузяні петлі. Може, ждали на нові жертви!?

Щойно стрільці знищили стовпи, а потім присягли собі зігнати зі світу отого кровавого опира, що від початку війни годувався кров'ю неповинних селян. Але як його знайти і де його допасти? Такі пани не показуються там, де свищать кулі. Вони в корпусних командах, далеко від фронту та небезпеки.

Дивиться Зварич на Синевідсько... За кілька годин знову там придуть москалі і знову будуть гнати народ направляти міст чи копати окопи. А потім знову вернуться австрійці...

Там десь, за горами, місто Стрий. До нього доходила вже австрійська офензива, і стрільці радувались, що йдуть на доли.

А одної ночі прийшов відступ, і вони знову опинилися на горах.

Остався там, під Стриєм, не один, а між ними директор Сірецький. Під час відступу наїхала на нього гармата і роздавила... Побажав йому дід Федорій довгого віку за те, що спас його від смерті, але не сповнилося те побажання...

Зварич дивився, думав і врешті сам не знав, коли і як заснув.

Камінний сон змученого вояка... Приходить швидко, як вояцька смерть, без огляду на пору і місце. Не вимагає ні м'якої постелі, ні тиші, ні темноти. Сира земля замість сінника, кулак замість подушки, а куций плащ замість накривала. В окопах чи в придорожнім рові, на болоті чи на купі каміння, вночі чи вдень, лежачи чи сидячи — всюди і все з'явиться він і принесе на годину-дві цілковите забуття. Можуть кричати люди, тріскотіти кріси, ревіти гармати — вояк спить. Камінним сном, який знову дасть йому силу пройти десятки кілометрів, видержати ніч на сторожі, робити наступ чи відбивати його. Щоб відігнати такий сон, треба хіба якогось пекельного галасу або... наказу.

Зварич збудився. Сам не знав, чи це йому приснилося,

чи справді чув якийсь страшний гук. Ще хвилику лежав непорушно, з розплющеними очима і не здавав собі справи з того, що, властиво, сталося. Але другий гук опам'ятав його зовсім. Десь дуже близько вибухла граната, і його обсіпало землею.

Підвівся і глянув довкола.

— Кладися, чого показуєшся!? — крикнув хтось, і Зварич приліг до землі.

Заздрів тільки клапоть чорного диму, що плив під горбом біля нього.

— Федьку! Що то такого? — звернувся до Черника, який лежав поруч.

— Хіба не бачиш? Самі гранати. Б'ють на артилерію, але закоротко, скоротило би їм вік.

— Я спав.

— А я, думаєш, ні? Але збудили...

Фіов-фіов-фіов! — засвистіло в повітрі, і хлопці прилипили до землі.

Траух! — гримнуло на стрілецьку розстрільну.

Хтось крикнув коротко і глухо.

Але навіть оглянутись не було часу. Зашипіло знов і знов, і дві гранати одна по одній вибухли на краю горба.

За ними прийшли шрапнелі і розірвалися, але вже далі, над гарматами.

— Переносить на артилерію, — сказав Черник.

Справді. За шрапнелями надлетіли гранати, але тим разом уже не закоротко. Одна вдарила під саме дуло гармати і перекинула її, як жабу горі черевом.

Біля батарей зчинився рух. В шаленім галопі заїхали коні з «дочепами», і за хвилину-дві батареї змінили становище. Тільки розбита гармата осталася на місці, витягаючи благально до неба рамена поламаних коліс.

Стрільці не мали вже тепер кого охороняти. То один, то другий підносилися, присідали, а то й плазували до себе. Розстрільною пішла чутка: четар Шпак забитий, двох з третьою чети ранено.

Шпака не любили, але вістка про його смерть потрясла всіма. Перший стрілецький старшина впав. І то не в наступі, не на стежі, а під час артилерійського поєдинку. Москалі й не думали обстрілювати гарматну охорону, а просто закоротко брали.

Четар Шпак лежав поперек своєї ямки, горілиць, так, як його кинув напір повітря. Праве рамя і груди були розірвані на шкamatтя якимсь великим відломком гранати.

Два ранені стрільці вийшли ще сьак-так, один був ранений в ногу, другий у плече. Санітарів не було, і товариші як уміли, так перев'язали рани.

Перфецький, як медик, хоч і з першого року, оглянув обидвох і заявив:

— Рани поверховні. Всередині заліза нема.

Це було щастя для ранених, бо не швидко могли дочекатись операції, а нечистий відломок уже не одного легко раненого виправив на другий світ.

Саме смеркалося. Артилерія стихала, і можна було неспостережно знести ранених до підводи. На платах шатра перетягнули їх з лінії в рів, а ровом понесли аж до діда Федорія, що стояв з возом за горою.

Старий сидів коло воза на скриньці з набоями і курив люльку. Як побачив, що когось несуть, схопився, сховав люльку в кишеню і підбіг до стрільців.

— Ох, іроди! Таки поцілили! — лютився на москалів. — Несіть сюди, я зараз зроблю місце, — казав до стрільців і побіг назад до воза.

Ранених положили на землі. Вони лежали тихо і навіть усміхалися.

— Дуже болить? — питався дід Федорій, розмішуючи скриньки та мішки на возі.

— Не дуже, пане Федорій. Тільки нога затерпла. Як дерево тепер.

— А мене так болить, — обізвався той, що дістав у плечі. — Рушитися не можу.

— Нічого не буде, — потішав дід. — От коби так чорного пороху. Добрий на рану. А я вам хоч м'якушкою заліплю.

— Вже ви, пане Федорій, не вживайте своєї медицини, — обізвася один з тих, що принесли. — Коби до Сколя. там доктори вже їм порадять.

Висадили ранених на віз, примістили, вкрили і збиралися вертати.

— Богу дякувати, що нікого більше не зачепило, — сказав дід.

— Ой, зачепило, пане Федорій. Четар Шпак згинув. Дід вирячив очі.

— Що ви кажете? Пан четар згинув?! Де, яким світом?

— Від гранати. Розірвала йому груди і руку.

Старий спустив голову і хвилю мовчав. Потім скинув шапку і перехрестився.

— Ней з Богом спочиває. Добрий чоловік був, царство йому небесне! — і глибоко та щиро зітхнув за душу першого стрілецького старшини.

Дорогою надбіг якийсь стрілець.

— Де перша сотня?

— А тобі нащо?

— Наказ від отамана.

— То ходи з нами. Ми вертаємо саме тамтуди.

Казали дідові з'їхати на долину, до лісу, де розтаборилися були кухарі, а самі рушили ровом назад.

На землю швидко западав сумерк. Не так від того, що день кінчився, як від того, що тяжкі, темні хмари виповзли нечаяно із-за гір та застелили небо.

— Буде дощ, — сказав котрийсь.

— Або сніг. Чуєш, як похолодніло.

— Ох, померзнемо ми на тім шовбі.

— Маю враження, що ні, — обізвася стрілець з команди куреня. — Виглядає, що тої ночі буде дальший відступ. Щось таке говорили в бригаді.

— А ти там ходиш на нараду!?

— Не було нікого з вашої сотні, тому мене попросили.
— То кинь там час до часу добре слово й за нами.
— Зробиться, зробиться. Тільки справуйтеся добре. Один з більш запальчивих «дідусківців» обрушився:
— Диви на «коссаківця», який дотепний. Слухай, ми як тебе тут зараз справимо...

— Дай спокій, — зацитував другий, більш розважний. — Сам зачіпаєш, а потім страшиш хлопця.

В свою чергу обрушився «коссаківець»:

— Я не такий страшків син. Але дайте наказ занести.

Вилізли з рова і пішли горбом. Надворі так стемнілося, що від москалів, певно, їх не було видно.

В наказі стояло, що сотня зійде з позиції і подасться до Дубини біля Сколя, де ожидатиме дальших наказів.

Сотникові наказ не був прикрий, адже сотня мала зійти в село, але прикрий був автор наказу.

— Що значить — зараз?! Щоби нас вистріляли, як качок? — визвірився не знаць за що на невинного вістового.

— Пане сотник, та я...

— В нас кажеться: товаришу сотник, — крикнув на нього сотник. — Ми ще, Богу дякувати, стрільці.

— І я також! — відповів відважно хлопець.

— Мовчати, я тепер говорю. Ось посвідка відбору. Можете йти.

Здивований і справедливо ображений хлопець поздоровив і швидко віддалився.

А стрільці першої сотні, що чули цілу розмову, думали і не могли вирішити: мав рацію їх сотник чи ні?..

— А що з четарем? — запитав Черник, коли вже сотня дістала наказ відходу.

— Або я знаю!.. Як думаєте? Може, таки тут поховаємо!?

— Ні, товаришу сотник. Тут навіть хреста нема з чого зробити. — А обертаючись до першої чети: — Правда, товариші? Знесемо свого четаря на долину, до лісу, там зробимо хрест і поховаємо.

— Так есть! Так есть! — обізвалися голоси.
І понесли...

На платі шатра, як недавно несли ранених. Страшно виглядав цей похоронний похід. Напереді сотник, за ним чотири стрільці з тілом четаря, а позаду решта сотні. Тихо, як примари, йшли темним полем, тільки то тут, то там дзенькнув до другого кріса багнет або цокнув до каменя черевик.

Ніхто ні пари з уст. Перший раз ховали цілою сотнею товариша, і то старшину. Дві, найвище три години тому ще шипів на хлопців: «Ховатися, кажу!», а тепер сам сховається в землю — навіки.

Несли його стрільці першої чети обережно, мов боялися спричинити йому біль. Легко переступали рівчаки, помалу сходили в долину. Мінялися часто. Кожний з чети хотів віддати останню прислугу своєму четареві в останній його мандрівці на незнаній гірській доріжці.

Під лісом, на горбку, поховали його.

Наділками*, багнетами викопали яму, з берези зробили хрест, а на хресті повісили скровавлену шапку і кусень дощинки з муніційної скриньки.

А на дощинці хімічним олівцем: «За волю України, УСС четар Данило Шпак 8.XII.1914».

Почетним ходом перейшли попри самотню чорну могилку. А як минали її, закрутився в повітрі перший сніг і білими нетлями обсідав свіжий гріб.

Аннаберг. Німецька колонія, захована в глибоких горах. Все там інше: хати, люди і їхні звичаї. Хати кращі і з більшими вікнами, люди здоровші, ходять у дерев'яних виступцях і накриваються перинами.

Стрільці прийшли сюди вже добре під північ. Від Синевідська до Аннаберга добрий шмат дороги, а ще з наборм на плечах, з десятками кілометрів у невипочатих ногах,

* Військова лопатка.

з недоспаними ночами в очах. Цілу дорогу сипав пластівнистий сніг і вкрив грубою верствою цілу сотню. Добре ще, що під ногами брав мороз і черевики не так грузли в болоті.

— Богу дякувати, світиться! — сказав хтось, коли сотня підійшла до села.

Війна дає багато прав, але вояк волить не бути тягарем для цивільного населення. Коли застукає до заспаної хати — вона прокинеться, але наскільки приємніше не будити її, а зайти, заки ще засне. Хата тоді багато привітніша і... більше щедра.

Зваричеві припала стоянка зараз на краю села. Як сотня входила, так і призначували: перша хата — перший рій, друга — другий, третя — третій.

В хаті не спали ще. Господар, типовий німець: борода-тий і з люлькою в зубах, майстрував щось на ослоні, а жінки пряли вовну. Простора біла хата привітно всміхалася до нічних гостей.

«Вуйко» Леонтинський почав був розмову по-німецьки, але небагато з цього вийшло. Колоніст мало що розумів і відповідав якимсь своїм діалектом.

— Сі сан гкумен фун Сколе?* — догадався вкінці.

Але розмовитись таки можна було: хлопці вчилися трохи німеччини, а колоніст жив серед українських бойків. Те, чого стрільці хотіли, можна було і знаками показати: зварити каву і спати.

Одно і друге виконали господарі без захоплення, але й без нарікань. Жінка затопила наново в печі, а чоловік уніс в'язку сіна і розстелив на землі.

За той час Склярський вспів уже нав'язати знайомство з дочкою, хоч не знав ні слова по-німецьки, а вона ще менше по-українськи. Показував усякими способами, як сотня в останніх днях намучилася, як він нині змерз і, очевидно, як вона йому подобалася. Вислідом цієї розмови

* Ви прийшли зі Сколя.

була тепла перина, яку дістав, коли вже всі лежали поком серед хати. Зварич з цього теж скористав, бо поліз до Склярського під перину і виспався як уже давно-давно.

Перший раз від Горонди зійшлися в Аннабергу стрілецькі сотні. То й не диво, що ранком по сніданні крутилися хлопці з різних сотень по селі, відвідували себе, оповідали і розпитували.

Стоянка першого роя мала також гостей. Насамперед прибігли бужанські хлопці. Змінились багато, змужніли і вирівнялись, а мовчазливий Саган розказував широко про це та про те. Були всі три в сотні Дудинського, і добре їм поводилося. Сотник сам любив добре з'їсти, то й дбав, щоби й сотня не голодувала.

— А за Бужанами не жаль? — питав Зварич.

Саган махнув рукою:

— Нема часу згадувати. Скінчиться війна, то вернемось.

Але як довідались про діда Федорія, то аж їм очі засвітились.

— Ходім до старого!

І зі Склярським пішли шукати ще одного мешканця рідного села.

Під полудень діждався перший рій нових гостей. У хату ввійшли два незнайомі і чудні стрільці. Один з них старшина, другий, здається, підстаршина, бо збоку теліпалась у нього якась жовта торба. Старшина був середнього росту, з великою квадратною головою і з двома гудзами на чолі. З-під зрослих брів дивилися грізно маленькі чорні очка, а чорні стріпихаті вуса наганяли страху. Підстаршина маленький, мізерний, з ясними привітними очима, з високим чолом і орлиним носом. З-під тоненьких вусиків грала згодно приємна усмішка.

— Чи це, евентуально, рій першої чети першої сотні? — спитав старшина тубальним басом і тицьнув пальцем на хату.

— Так єсть, пане четар! — відповів котрийсь із хлопців.

— Гаразд!

І старшина ввійшов до хати, а за ним маленький підстаршина.

Старшина звернувся до нього:

— Тепер, евентуально, питай ти.

— Панове, прошу вибачити. Хто з вас є Петро Зварич?

— Я, — сказав Петро і виступив наперед.

Підстаршина підняв руку, мов у театрі, глянув ласкавими очима на Зварича і з грацією похилив голову.

— Ах, так! Дуже мені приємно стрінути свояка. Я є Лесь де Новіна Розлуцький.

Петро зробив дуже дурну міну, бо про такого свояка нічого не чув. Але не випадало допитуватись.

— Мені також дуже приємно, — сказав, щоби щось відповісти.

— То давай писка, драбуго! — промовив Новіна фамільярним тоном. — А тепер я тобі скажу, які ми свояки: твоя мама з Зарицьких?

— Ні, з Бачинських.

— Так, так. Але походить з Зарицьких, бо дід твоєї мами був оженений з Гаванською, яка через Левицьких була посвоячена з Зарицькими. А Зарицькі мої близькі кривняки. Бачиш, як воно.

Зварич мало що бачив, бо не знав, з ким був дід його мами оженений, але новий свояк був такий симпатичний, що не варто було доходити правди.

— Ах, панове ще не знайомі! Вибач, — звернувся Новіна до старшини, — але я так зацікавився сестрінком, що й забув. Мій свояк Петро Зварич — четар Цяпка.

Старшина подав Петрові руку і щось мугикнув під носом.

Після того познайомилися і всі інші.

«Вуйко» Леонтинський знав четаря з університету.

— Таж я вас знаю з бучі, коли згинув Коцко! Ви йшли зараз коло Решетила і, здається, кидали-сьте полінами.

Четар Цяпка приставив палець до чола, насунув брови і довго шось пригадував собі. Потім звернув палець у сторону Леонтинського і сказав:

— Ви, евентуально, трохи помиляєтесь. Не полінами, а поламаним кріслом.

І засміявся так, аж дитина на руках німки зарипіла.

— А ваше назвище як?

— Леонтинський.

— О, Леонтинський! Дуже добре собі пригадую, а зглядно ні. Назвища не пригадую собі, зате фізіономія мені знайома. Ця ваша борода...

— Я тоді борода не носив.

— Нічого. Видно, носив хтось інший. — А помовчавши хвилю, додав: — Евентуально, ніхто.

Дивний і з вигляду, і з мови гість збивав з пантелику хлопців, і вони не знали, чи він жартує, чи, може, в нього не всі вдома.

Але Новіна, який відразу став старим знайомим, шепнув їм, що це розумний чоловік, тільки трохи дивак і оригінал.

Четар Цяпка не був ні такий суворий, ні такий неприступний, як виглядав. Скинув з себе плащ, присівся до стола, і хоч очі грізно гляділи то на стрільців, то на господарів, та уста під стрепіхатими вусами були добрі і готові до усміху.

— Єсть у вас рум? — спитав ні сіло ні впало.

— Трохи є. Чи, може, позволите?

— Евентуально.

Випив, кашлянув і розглянувся по столі.

— Газдо! — звернувся до господаря по-німецьки. — Єсть у вас сало?

— Нема.

— А, евентуально, сир зі сметаною?!

— Нема.

— В такому разі, може, єсть ковбаса?

— І цього нема.

— То недобре.

— А в вас, панове, — звернувся до стрільців, — з харчами як?

— Маємо тільки каву і хліб.

— Теж не гаразд.

Задумався глибоко, немов шукав виходу з тяжкої ситуації.

— В такому разі... витягай. Новіно, нашу.

Новіна прижмурив одно око і зробив таку комічну міну, що хлопці душилися зі сміху. А Качур таки не витримав і зареготався на ціле горло.

Цяпка й собі підсміхнувся під вусом.

— Один німецький вчений сказав, що сміх дуже добре впливає на апетит.

Налив собі знову чарку руму і звернувся до хлопців:

— Панове, прошу, чому не п'єте? Рум воякові не зашкодить, а, евентуально, навіть допоможе.

І хлопці пили. Не так з огляду на рум, як з огляду на отих півтора ліктя ковбаси, що, як гадина, звинулася на столі перед Цяпкою. Варто було випити, щоби нею закусити.

А Цяпка вкраяв кусень, оглянув, понюхав, потім урізав скибку хліба, вкусив одного і другого і похвалив ковбасу.

— Зовсім можлива. Новіно, можеш ховати назад. Придається у поході.

Новіна взяв ковбасу, але її не сховав.

— Може, панове товариші закусять! — сказав напів до Цяпки, напів до хлопців.

— Не думаю, — відповів за всіх Цяпка.

— Панове по сніданку, правда? — звернувся до хлопців і повів грізним зором довкола.

— О так, але вже давно, і тільки по каві, — обізвався Перфецький.

— В такому разі не лишається вам нічого іншого, як з'їсти по куснику ковбаси.

Новіна покряяв ковбасу на рівні кусні і припрошував.

— Прошу, панове товариші, чим хата багата.

— В вашім випадку — чим торба багата, — сказав сміючись Зварич.

— Не смійся, Зварич, — упоминав з комічною повагою Качур. — Один німецький вчений сказав, що сміх дуже добре впливає на апетит.

Цяпка сердечно засміявся.

— Свята правда! — і сягнув рукою до ковбаси.

Врятував тим способом хоч один кусок, бо ковбаса вмить «розійшлася» між хлопцями.

— Решту треба сховати! — сказав Новіна, наслідуючи низький бас Цяпки. — Придасться у похіді...

Взяв зі стола останній кусень хліба і сховав до торби.

— А тепер хіба закуримо, — обізвався знову Цяпка, вигладжуючи вуса.

«Вуйко» Леонтинський витягнув свій капшук з бакуном і поклав на столі перед четарем.

— Будь ласка. Свіжий і на правду якийсь добрий.

Цяпка глипнув оком на тютюн, понюхав і похвалив.

— Виглядає на зовсім можливий... Прошу, куріть, панове. Я ще маю час.

Хлопці один до другім крутили з бакуну незугарні папіроски і закурювали.

В воздуху запахло травою, моченими коноплями і затлілою вовною.

Щойно тоді Цяпка витягнув папіросницю і закурив свою папіроску.

— Бачу, товаришу четар, ви погордили моїм тютюном, — удавав обидженого Леонтинський.

— О ні! Навпаки. Дуже люблю цей тютюн. Але мене вчепилася хрипка, і боюся, евентуально, за своє горло.

— І я також, — сказав Новіна.

Кинув свою смердячу папіроску і простягнув руку до Цяпки.

— Позволь-но твоєї старшинської...

Цяпка довго дивився з-під лоба на Новіну, врешті всміхнувся і подав йому папіросницю.

— Бачиш, зовсім забув, що ти також куриш.

— Не шкодить, не шкодить, — говорив Новіна. — Я все тобі нагадаю.

Взяв цілу папіросницю і вклонився чемно Цяпці.

— Позволиш, що почастану всіх панів?!..

Цяпка зморщив брови, глянув з-під лоба на Новіну і довго надумувався.

— Не знаю, чи схочуть, — сказав поважно. — Либонь, таки ні! — І підніс палець до чола. — Я стрічав людей, які за ніяку ціну не були б закурили іншого тютюну, тільки цей, люльковий...

— Не бійся, це молоді хлопці і ще не розсмакували, що, властиво, той люльковий тютюн далеко ліпший. Закурять і твого.

І Новіна почаствував усіх довкола.

Кожний брав радо добру папіроску, тільки Леонтинський спершу не хотів.

— Дякую. Я таки справді привик до люлькового, — сказав до Новіни.

Але Качур торкнув «вуйка» ліктем, і «вуйко» вмить зорієнтувався.

— Зрештою... коли вже так просите.

І взяв, щоби за хвилину передати Качуреві.

Рум був випитий, ковбаса з'їджена, папіроски викурені — лишалася ще розмова, яку не так легко було вичерпати, коли є про що і є час говорити.

А тем і часу було досить.

І минуло, і теперішнє, і майбутнє...

— Ваша сотня, здається, буде приділена до нашого куреня, — сказав Новіна.

— Евентуально, — погодився Цяпка.

— Богу дякувати, — обізвався Перфецький. — Блукаємо вже третій місяць і до нікого не належимо. Перший курінь повний, а врешті... з тим цілим куренем...

— Своєю дорогою. Там мають бути неможливі відносини. Отаман Коссак не має за сотика такту.

— Ну, він людина трохи загониста, — кивнув головою Цяпка. — Але маю враження, що більше тут винен його брат Іван.

— Бог знає, хто більше винен. Не перечу: Іван багато завинив. Ти бачив, що було нині рано? — звернувся до Цяпки.

— Бачити не бачив, але мені це відомо.

— Що, що таке? — допитувались хлопці.

— Приїжджає Іван до отамана Шухевича і каже чурі викликати отамана. Якось трохи не «комільфо»: Іван — сотник, Шухевич — отаман. Очевидно, Шухевич не виїшов. Казав переказати, що як «пан сотник мають якусь справу до пана отамана, то нехай потрудяться в хату». Сотник тоді розкричався, що він це перекаже братові й отаман Шухевич побачить, чому перець. Завернувся коня і поїхав.

— Яка шкода, — сказав з досадою Черник, — що в нас нема ні одного вищого військового старшини. Погодив би всіх трьох за одним махом. А так що!? Галушинський ніби головний командант, але, вибачте за слово, баба. Наші думали, що як був добрим директором гімназії, то буде ще ліпшим генералом. А показується, що воно не мусить бути.

— В такому разі повинна тут щось зробити Боева управа, — обізався Зварич.

Цяпка глипнув на Зварича і підніс угору палець.

— О, це правильно. Боева управа — це ж наше міністерство війни, і як тільки хтось із них приїде сюди, треба буде річ з'ясувати як слід і просити вирішення та упорядкування. — А помовчавши хвилину, додав: — Евентуально, не просити зовсім.

Видно було, що останнім реченням збив хлопців з пантелику, бо вони зглянулись між собою і ні притакнули, ні заперечили.

Тільки Новіна, який ліпше знав Цяпку і був з ним багато смілиший, спитав здивовано:

— Як ти це розумієш: не просити? Значить, лишити все так, як воно є?!..

— Маю відомості, що це нічого не допоможе. В Боевій управі здобули Коссаки дуже сильну позицію.

— В такому разі, — сказав Новіна, — треба вдатися до австрійців.

— Гарна історія, — засміявся Черник. — Повторення чорних сторінок козацької історії. Доноси до чужих, очернювання, інтриги... Тим способом далеко не заїдемо.

— Чому доноси? Це можна зробити в кращій формі і без шкоди для нас. Використати конексії і представити відповідно справу. От я, наприклад. Знаюся з генералом кавалерії фон Шером, з майором графом Гамерштайном, з рітмайстром...

— ...Архікнязем Рудольфом, — додав, сміючись, Цяпка.

— Ну, без жартів. З рітмайстром бароном Ностіцом. Це ж мої добрі знайомі. Можна б через них...

«Вуйко» Леонтинський пикав свою люльку і пильно прислухувався розмові. Але коли Новіна скінчив і повів питаючим зором довкола, він вийняв люльку, сплюнув, розправив бороду і сказав:

— Правда, пане Новіна, це дуже високі особи, але, властиво, що ми їм маємо сказати чи їх просити? Щоби отамана Коссака забрали? Чи щоби сотника Івана Коссака покарали? Що хтось когось насварив чи був нетактовний, це ще не така трагедія для стрільцтва. Я думаю лишити це часові, або, як пан четар були ласкаві вже кілька разів сказати, «евентуально, ні».

— Трагедією воно не є, — обізався Перфецький, — але все-таки не таке маловажне, як вам, вуйку, видається. Отаман Коссак хоче стати на місце Галушинського командантом стрільців. Думаю, що добре буде, коли заздалегідь постараємося, щоб це не сталося. Коли Галушинський не надається, то нехай Боева управа пошукає якогось вищого австрійського старшину-українця, і буде все в порядку.

— Евентуально, ні,— сказав півголосом Качур.

Цяпка взяв це серйозно, бо притакнув головою і додав від себе:

— І я це саме кажу.

Перфецький думав, що це до його попередніх слів.

— А бачите, товариш четар признають мені слушність.

Але Качур з місця заперечив:

— Ні-ні-ні. Це мені признали. На твої слова я сказав: евентуально, ні.

Хлопці почали сміятися, і поважна дискусія скінчилася.

— Ну, панове,— сказав, встаючи, Цяпка.— Обідова пора, на мене ждуть. Новіно, підемо.

— Але ж бійся Бога! Я ще з сестрінком не набалакався! Як хочеш, ти йди, а я ще тут лишуся.

— Про мене! — погодився Цяпка.

Попрощався і повагом вийшов з хати.

Новіна, здається, тільки тому лишився, щоби мати вільну руку до переведення боїв під Дрогобичем. Звідки саме півкуринь отамана Шухевича вертався. Оповідач з нього був прекрасний, і хоч хлопці відразу побачили, що любить правду підправляти своєю підливкою, а то й давати саму підливку,— слухали його з запертим віддихом. Слухаючи, з'їли обід, слухаючи, ждали на вечерю. Аж як сонце сховалось за верхи, а на Аннаберг спустилася ніч, Новіна попрощав «рідко інтелігентне», як казав, «і симпатичне товариство».

Оповідав їм про кроваві бої, безперервні марші, о голоді і холоді, скажені наступи і жахливі сцени при відворотах. Про те, як гинув квіт лицарства австрійської кінноти через дурноту генералів, хибно зрозумілу амбіцію і врешті від страшної холери. А вже на відхіднім розповів їм про графа Грохольського.

— Під Дрогобичем взяли ми до неволі чету російських драгунів. Командантом чети був молоденький поручник граф Грохольський. Довго відбивався він, шаблю зломив на мій багнет, усі кулі з пістолі вистріляв, а піддатися не

хотів. Ми мусили його силою взяти, зв'язати, і шойно тоді капітулював. Але що ще було з ним клопоту. Запровадили ми його до Дрогобича, до якоїсь школи, і я його там стеріг. Кажу вам, панове, гонив по кімнаті, як тигр по клітці. «Я муше сен застшеліць!» — кричав, як у гарячці, і рвав собі волосся. Чому? — питаю. Адже неволя — це знову не така ганьба, щоб аж собі життя відбирати! «Не о то сен розходзі. А о то, же хлопі ме злапали». Пардон, — кажу до нього. — Позволю представитись: Лесь де Новіна Розлуцький. Щоби ви, панове, бачили його міну!.. Табло!.. Потім з колосальною полегшею відітхнув, мовби йому камінь з грудей зсунувся, стиснув мою руку і шепнув: «Так, то цо іннего. Моге далей жиць!» І відразу став як не той. Жартував, сміявся, а навіть просив, щоб я перейшов з ним на «ти»...

В хаті було вже темно, і Новіна не бачив усміхів на лицах слухачів. Але хоч би й був побачив, напевно взяв би це за усміхи радості, бо по назвищах хлопців з першого роя виміркував, що половина з них — це щонайменше ходачкова шляхта.

Вечоріло.

Сонце, що ще перед хвилиною сиділо на шпилі Пікуя, зникло за горою і скочувалось десь на угорський низ. Фіалкові тіні стелилися по снігу, як величезні килими. З яруг і зворів виповзав сумерк і захоплював чимраз більше простору. Тільки щовби гір горіли ще в сонці, мов королі в горностаєвих киреях, з золотими вінцями на головах. Густий смерековий бір ще більше присів, скулився і посивів, як за дня. Знак, що під ніч брав мороз. Небо було ясне і холодне як скло. Бліда синява піднялася високо над землею і сталевими, безжалісними очима дивилася вдолину. На скуті морозом гори, на продряхлий від холоду ліс і на маленький гурт людей, що пнявся гірською стежкою під гору. Може б, тієї стежки і не було видно: глибокий сніг закрит би її, але ще від осені протоптували її стрілецькі,

а то й російські стежі, так що сніг не встигав засипувати. Зночі засипле, а ранком або й досвіта стрілецький черевик чи солдатський чобіт знову відшукає стежину.

Ще вчора в полудне вийшла перша чета на стежі. Розбилася на малі гурти, по кілька людей, і розсіяла ці гурти по цілій околиці.

Було їх на стежі п'ять: Качур, Навроцький, Склярський, Опока і Зварич як командант. Перший раз провадив стежу і мав спочатку страх, чи зможе виконати все як слід. Стежа весь час крутилася або за плечима ворога, або між двома фронтами. Легко було попасти в халепу і не тільки не виконати доручення, але й згубити себе та товаришів. Помалу освоївся Зварич і з новою роллю, і з обставинами. Командант стрілецької стежі мав право рішучого голосу, але заки скористав з нього, відбувалася нарада всіх учасників, так що найрозумніша гадка все брала верх. Такий спосіб можливий тільки на стежах і тільки в такій військовій частині, якою були стрільці. Але навіть і в стрільцях не можна було стосувати його в отвертій битві, при наступах чи відступах. Тут мав першорядне значення наказ і сліпий послух, там — розумна думка і взаємне довір'я. Стрільці остаточно послухали б команданта стежі, коли б цей наказав їти тою, а не іншою, стежкою, обійти цю, а не іншу, гору, перекрастися в цей, а не в інший, ліс. Але нащо це все здалося, коли добро справи і власна безпека потерпіли б на тім! Ліпше порадитись, обміркувати і вирішити.

Отсе перед хвилиною відбулася така стрілецька нарада, як і куди вертатися назад. Направо від них верхи обсажені російськими заставами, наліво — голий верх Ділка, а там — Пікуй і Високий Менчіль. Стежка вела склоном, переходила потім крізь ліс і губилася в глибокім провалі. До цього провалу дійти — значило майже бути дома.

Вирішили йти до половини Ділка стежкою, бо ліс направо закривав їх перед оком ворожих застав, потім скрутити до малого гайка і, використовуючи дерева, обійти голий

верх Ділка, а там вийти знову на стежку, що вже йшла лісом.

Молоденький стрільчик Опока йшов як «око» стежі. Він хоч і не належав до першої чети, але вже був у тих сторонах, і команда сотні вмисне додала його до стежі. Меткий і відважний, мав бистрі очі та чуйні вуха і прекрасно надавався на око відділу. Стежа, яка йшла за ним, була спокійна. Коли Опока, оглянувши докладно найближчу околицю, рушив, — знак, що терен був чистий.

Хлопці йшли гусаком і одним слідом, як вовки.

Дійшовши до половини гори, скрутили зі стежки, перебігли одинцем до гайка, а потім зійшли склоном гори знову на стежку. Тут були сховані перед оком ворожих застав, але зате легко могли попасти на засідку. Кожне дерево могло скривати за собою ворога, а кожної хвили могли за-тріскотіти стріли чи блиснути багнети.

Стежка перейшла в вузьку гірську доріжину, і нею посувався обережно гурток стрільців.

Саме було під горб.

Опока, не доходячи до вершка, пристанув за деревом і дивився вділ перед себе.

Пристанула й стежа та ждала на те, що скаже «око».

Нараз Опока махнув рукою і кинувся наліво, в ліс. Вмить зробила це і решта стежі. Відбігли яких п'ятдесят кроків від доріжки, і кожний припав до якогось грубого дерева.

Надслухують — тихо. Тільки смерекові бори гудуть глухо свою передвечірню молитву. Вдолі німа і пуста доріжка і їхні сліди в снігу аж до місця втечі.

Ждуть — нічого. Ніхто не показується на горбі ні не подає голосу. Опока заховався десь там напереді, і нема як розпитати навіть, що такого побачив.

Врешті — звук. Ніби шум, ніби гуркіт, спершу невиразний, потім чимраз ясніший, ближчий. Щось дзенькнуло... Щось цокнуло...

Ворог!?

А може, свої?!..

Наша стежа не йшла б під ніч. Це хтось вертає зі стежі!..

Заков'язлі від холоду руки стискають кріс, бо за хвилию, може, буде його треба.

Командант не давав пояснень, але кожному ясно, що коли буде небагато ворогів, то випадає їх зловити, а коли багато...

На горбку показалися перші постаті: дві, п'ять, сім, а далі ціла гурма. Може, тридцять, може, більше. Йдуть без передньої сторожі, без «ока» — видно, чуються безпечно. Сумерк не дозволяє відразу пізнати, хто вони. Але ось — довгі плащі, високі кучми. Москалі!

Йдуть помалу, мовби кожний ніс на плечах тягар. Сніг злісно скрипить під ногами, а земля глухо дудонить під ударами тяжких солдатських чобіт.

Напереді командант — може, й старшина. Завелика стежа, щоби її віддавати підстаршині.

Стрільці прилипли до дерев і пильно зорять за ворогом. Ану ж москалі побачать їхні сліди, ану ж запримітять когось із них. Прийшлось би стрільцям круто. Далеко від своєї лінії, а москалів десять на одного.

Ворожий відділ марширує тихо. Ніхто ні словечка не писне. Тільки час до часу хтось дзенькне пляшкою або голосніше зітхне. Вечірній сумерк не дає розрізнити докладно лиць, дозволяє тільки порохувати людей. Тридцять шість...

Зварич стояв, притулений до грубезної ялиці, а думки одна одну переганяли. Що робити, як побачать? Чи стріляти, чи податися в ліс? Крісова стрілянина стягне їм на голову інші відділи, і тоді не вимотаються з халепи. А може б, так узяти до неволі цілий відділ? Москалі будуть заскочені наглим випадом і піддадуться. Який успіх, яка слава. П'ять стрільців — тридцять шість полонених!.. А як москалі почнуть стріляти? Тоді ні полонених, ні повороту!

Ворожий відділ зблизився до місця, де перед кількома хвилинами стояли стрільці.

«Тепер рішається, — подумав Зварич. — Завважать чи не завважать?»

Не завважили...

Нехай ідуть...

Перейшли і за хвилию зникли на закруті, мов під землею запалися.

А стрільці все ще стояли за деревами.

Врешті вийшов на доріжку Опока, а тоді рушила ціла стежа.

Зійшлися.

— Опока, як то було?

— Підійшов я під горб і, як звичайно, нюхаю, чи що не смердить. Не видно нічого, але так якось неясно... Ніби якийсь хрупіт, ніби рохкання... Я дав вам знак, скочив за дерево і жду. Хрупіт чимраз ближче... Врешті з-поза корчів виходять. Знаєте, скільки їх було?

— Тридцять шість.

— Тридцять сім! Я добре рахував.

— Певно, якась більша стежа.

— Ні, то, здається, застава змінюлася. Певно, з котрогось верху. Двоє несли на плечах мішки.

— А знаєте, — обізвався Качур, — як чоловік так зблизька придивиться, то чогось той ворог — зовсім не ворог. Йдуть, покупились, соплять, постогнують.

— А я думав, що, може, ви схочете їх ловити, — говорив Опока. — Я тоді вдавав би другий відділ: гурра! Хто зна, чи не вдалось би...

— І я над тим думав, — сказав Зварич. — Але так: стріляти нам не вільно, а як вони зачнуть — то що тоді? Ніч, на горах їхні застави, тридцять кілька людей...

— То правда. Але... шкода.

— Нема ради. Но, йдемо. Хто на «око»? Може, ти, Опока, змучений?

— Ні, піду далі.

— В такому разі, хтось другий з тобою.

— Я піду, — зголосився Качур.

— Добре. Найдалі сто кроків. На закрутах нехай один лишається...

Рушили.

Сонце за той час згасло вже і на шпильях гір. Синій сумерк залив китловини і швидко підкочувався угору. Але раптом спинився, стремтів і назад зсунувся в долину. На тихе, безхмарне небо вплив десь із Галичини повний місяць і бризнув промінням на гори. Королівські киреї з горностаїв замінилися в шати, нашивані ізмарагдами.

Стрільці скрутили з доріжини в яр. Доріжина обвивалась довкола горба, на яким напевно була ворожа застава, і треба було її виминути. В яру снігу більше, і хлопці балували в ньому, западаючись поза коліна, як у сипкій, холодній муці. Але вісімнадцятилітні серця видержували величезну напругу, а молоді ноги виконували тяжку працю рівномірно і без спочинку.

Пройшли з півгодини і знову натрапили на ту саму доріжину. Вона бігла ярмом, попри потічок, що тепер спочивав під льодом. Останні застави ворога були вже за ними. Коли могла бути яка небезпека, то хіба від ворожої стежі, що вертала б додому. Але це було малоімовірно, бо назавгал москалі не послуговувались у Карпатах далекими стежами. Може, тому, що не знали терену, а може, що чули свою чисельну перевагу. Стрільці не знали випадку, щоби російська стежа появилася була десь на задах, а бодай між австрійськими позиціями.

Кінчився ліс, і Зварич наказав спочинок. Перед ними був голий збіч, зрідка порослий корчиками. Треба було видихатися, щоб перейти цю полосу без зупинки і якнайшвидше знову зашитися в гущаки.

Хлопці посідали на зваленій ялиці і потиху розмовляли. Качур, сховавши в кулак папіроску, покурював.

— Ще коби до Пікуя, — обізвався Склярський. — Відтам уже раз-два.

— Не знати, чи раз-два. Як четар скаже зараз вертатися до Зденьови, то ще будеш добре димати.

— Не знать чого гнати поночі! Переспимось, загремось, а рано — додому.

— А як їх не буде в лісничівці, то що? — шепнув зажурено Качур.

— Чому не мають бути?! — визвіривсь на нього Зварич. — Тобі все якесь нещастя в голові. Ще за той час так положення не змінилося. Зрештою, хоч би навіть. Ніби ми собі не дамо ради.

— Тихо! — зловив його за руку Опока.

— Що таке?

— Чуєте... пес!

Хлопці нашутили вуха і вслухались у лісову тишу.

Далеко, десь за горою, пронісся голос, ніби жалібний дзявкіт собаки.

— Цікаво, звідки тут пес? — дивувався котрийсь. — Може, тут десь лісничівка або гаївка!..

Наставили вуха — тихо. Тільки віковий бір бурчить собі щось під носом, як старий дідуган. Десь-не-десь обірветься сніг з гіллі і бахне на землю, як підстрілена куропатва.

— О, знову!..

За горою вдруге загомніло. Але вже ближче, виразніше.

— Таки пес. Чорт би його взяв! — шепнув Качур.

— І зближається до нас, — докинув Опока.

Зварич не обзивався. Замкнув очі і вп'ялив слух у тишу ночі. Навіть уста відчинив, щоб ліпше чути.

Знову звук...

— То вовк!

В його шепоті було стільки грози, що кожний стрепенувався, а шапки полізли догори.

Дивна річ. Коли б до них зближалася ворожа стежа, були б сховалися або й роздумували, як її напасти. Виходячи на стежу, були приготівані на стрічу з москалями, на стрілянину, навіть на смерть від кулі чи багнета. Але вовки! Це щось зовсім несподіваного, непередбаченого... Обізвав-

ся в кожному з них острах перед тим хижаком, про якого стільки наслухалися від маленької дитини.

Зварич ніколи й на очі не бачив вовка, але дядько його, Городюк, старий мисливець, багато про вовків розказував, бо полював на них колись, і хвалився, що навіть забив двох.

До одного вовчого голосу прилучився другий, третій.

— Скликаються на добичу, — шепнув Зварич. — Видно, женуть за чимсь.

— Що ж ми робимо? — спитав Скларський.

— Нічого. Сидимо на місці. Може, підуть собі в інший бік. Але якби бігли сюди, то постаємо до себе плечима і спокій.

Сказав це певним голосом, хоч сам не знав, чи так буде добре.

— Біда, що стріляти не можна, — шепнув з жалем Опока. — Ми би їм...

Дорогою щось задудніло, мовби хтось конем гнався. Хлопці зірвалися з ялиці.

— Тихо, ані пари з уст, — наказав Зварич.

Тупіт швидко зближався. За хвилю з-поза дерев ви-гулькнув олень і погнав попри стрільців. Пара бухала з нього, він тяжко сопів і раз у раз западався в снігу. Видно, тікав здалека і гонив останками сил.

— Зараз будуть тут! — шепнув Зварич.

Хлопці збилися в гурт і станули до себе плечима. Кожний тримав у руці кріс із настромленим багнетом.

— Вау, вау! — понеслося лісом уже зовсім недалеко.

З горба, напроти хлопців, щось зашелепотіло, і найдалі на двадцять кроків перед ними вискочив з гушавини вовк. Аж зарився в сніг, так раптом здержався в розгоні, потім блискавкою скрутився, скочив набік і станув. На стрільців блиснули два зелені огники вовчих очей. А зараз біля них блиснули другі, а на дорозі треті, четверті... Вовки спинилися в погоні і, видно, не знали, що вибирати: чи швидко-го оленя, чи повільних, але небезпечних людей.

А ці люди стояли мовчки, збиті в гурт, і ждали на вовчий наступ.

Але вовки недовго надумувались. Їхня жертва — олень не міг уже тікати, і надія на оленячу печеню була певніша.

Перший рушив у дальшу погоню вовк, що надбіг яром. Він скрутив у корчі і за хвилину подав свій ловецький зов. Тоді і решта зграї покинула стрільців і подалася за провідником.

Стрільці стояли далі непорушно і вслухувались у тишу ночі.

Врешті почули другий звук, зовсім не подібний до першого. Це вже не був крик, що взивав на поміч, ні скомління голодних кишок, а здушений, горляний гаркіт побідної бестії.

— Допали! — сказав Зварич і перший кинувся на край ліса.

За ним підбігли інші.

На залитім місячним сяйвом голім склоні гори відбулася лісова трагедія. Олень трапив, здається, на глибокий сніг, бо, втікаючи, завернув знову до лісу, з якого вибіг. Може, почув людей, може, думав, що тільки вони можуть спасти його. Звірина не раз шукає спасення біля людини.

Але вже не добіг.

Змучені ноги загрузли в снігу і відмовили послуху. Станув поза коліна в снігу і наставив безборонну голову до ворога. Ще коби хоч роги, гинув би бодай на трупах, а так це був тільки безнадійний відрух.

Перший вовк кинувся йому до гортанки, але відлетів як м'яч, відштовхнений лобом. Олень жахливо захропів і кинувся знову тікати. Та тим часом надбігла решта вовків. Як сталеві пружини згиналися луком вовчі тіла і скакали до оленя. Ще один, ще два відлетіло набік, один ледве кості позбирав, але це оленеві не допомогло. Найбільший з вовків вибрав момент, коли олень скрутив голову, і скочив

йому до горла. Олень пробував скинути його, струснув карком, станув дуба і рвонувся разом з вовком на горлі вперед. Але зробив тільки один скок і зі страшним стогоном звалився на землю.

Тоді на нього всіла ціла зграя і з охрипим гаркотом кусала, рвала, дерла ще живе тіло.

Хлопці стояли як закаменілі і з жахом дивилися на лісову трагедію, таку часту в наших Карпатах, а так рідко кимсь оглядану.

— Одинадцять! — сказав Зварич, порахувавши вовків. — Ех, коби можна було стріляти... Мусимо йти, бо вже пізня пора. Йдемо разом. За мною руш!

Стежа перейшла доріжку і півколом поза горб обминула вовків. Коли знову вийшла на рівне, вовки все ще бенкетували коло оленя. В місячнім сяйві, на білім снігу їх кровавий бенкет виглядав ще страшніше, як зблизька.

Підходили до мисливської палатки, звідки вийшли на стежу і де назад мала зібратися чета. Щойно тепер почув кожний перевтому, ноги тяжіли оловом, а голова сонно хиталася на в'язах.

— Коби-то Бог дав розум четареві, — зітхнув Качур, — і ми зісталися тут на ніч.

— А я хотів би тільки трохи відпочати, — обізвався Опока, — і йти аж до Зденьови. Там щойно можна виспатися добре.

— Думаю, що лишимось, — сказав Зварич. — Мені зовсім не усміхається ще тригодинна дорога. Я зараз-таки де-небудь кладуся і сплю.

— А про вовків забув? Перше розповідж, а потім спати! — повчав Качур. — Ото вуйко буде витріщувати очі. Не штука москалів побачити. Але вовка, і то не одного. Вуйко великого мисливого вдає. Скажу йому, може, піде на засідку коло того оленя.

Аж бадьоріше рухав ногами, так тішився, чого-то він не розповість...

Врешті мисливська палатка.

Серед густого смерекового лісу — невеличка вілла на полянці. Колись тут приїжджали мисливі на веселий, безжурний побут під час полювань. Тепер пустою віє з кожного кутика. Часом тільки оживиться палатка, коли над нею трісне шрапнель або зайде сюди якась стежа. Може, ще діждеться, що до неї заїде якась вища команда. Тоді ще більше оживиться, бо і людей буде повно, і шрапнелі будуть частіше рватися.

Нині вона темна і тиха. Але хлопці знають, що не порожня. Темна, бо вікна позаслонювані, тиха, бо треба бути тихо.

Але на всякий випадок осторожно.

Стежа пристанула на краю поляни і приглядалася.

— Ви останьте, я піду перший, — сказав Зварич. — Якби щось до чогось, дорогу до Зденьови знаєте.

Вийшов на поляну і помаленьку підходив до хати.

— Стій! Хто йде? — крикнула невидна стійка.

— Петро Зварич, командант стежі.

— Клич?

Зварич звинув долоню в трубку і тихо промовив:

— Багнет.

А в свою чергу запитав:

— Відгук?

— Зденьова, — відказала стійка. — Пройди.

Із-за дерева, що росло біля хати, вихилив голову стрілець Мищик.

— Здоров, Петре! Добре, що ви вернули. Ми вже були неспокоїні. Всі?

— Всі.

— Клич решту.

Зварич відійшов кільканадцять кроків і психнув на решту стежі.

— Що ж тут у вас чувати? Всі вернулися? — звернувся до Мищика.

— Багато чувати, але, на жаль, не всі вернулися.

— Хто?

— Луцик і Житинський.

— Ранені чи полонені?

— Вбиті! Трапили на московську заставу, та дала сальву, і вони два згинули.

Смерть на війні не те, що в ліжку. Приходить ненадійно, вибирає одного чи більше здорових молодих людей і навіть жалю не лишає такого, як у мирний час. Кожний вояк уважає себе за засудженого на смерть, а коли ця смерть прийде — це тільки питання часу. Часом нема навіть враження смерті. Просто хтось десь відійшов, мов на відпустку або до іншого відділу.

Луцик. Прегарний товариш, добрий вояка, знаменитий командант стежі. Житинський. Веселий і все вдоволений. Ніколи не нарікав, не відказував. Відійшли. Нехай з Богом спочивають...

— А що ще? — спитав по хвилі Зварич.

— Піди подивися. Варто побачити.

Зварич увійшов до палатки.

Зараз у першій кімнаті сидів за столиком четар Мельник і при свічці щось писав. Довкола нього покотом лежали стрільці і хропли на всі заставки.

— Товаришу четар, голову слухняно: моя стежа виконала наказ і ціла вернулася.

Четар поволі підніс голову і встав.

— Дякую, — сказав своїм спокійним, холодним голосом. — Прошу сказати товаришам, нехай шукають собі місця і трохи відпочнуть.

Після того Зварич здав докладний звіт і теж пішов шукати місця, щоб розпростувати змучені кості.

Було в мисливській палатці три кімнатки. В першій була команда чети і повно сплячих, у другій було менше сплячих, але більше зимно, а на порозі третьої стояв «вуйко» Леонтинський з наїженою бородою і настромленим на кріс багнетом. Коло «вуйка» вже був Качур з рештою стежі і заглядав крізь двері в третю кімнату.

— Вуйку, а ви що так на' остро? — спитав Зварич.

— Мені не вільно розмовляти! — промовив з комічною повагою «вуйко» і ще більше наїжив бороду.

— Ти ще не знаєш? — обернувся Качур. — Подивися! Зварич заглянув до третьої кімнати і остовпів: була набита москалями.

— То звідки? Хто їх привів?!

— Або я знаю? Питай, може, вуйко тобі скаже. До мене загалом не обізвався.

Зварич звернувся до Леонтинського:

— Вуйку, звідки то?

«Вуйко» блимнув грізно очима, але ні пари з уст не пустив.

Москалі лежали, стояли і сиділи, збиті в малій кімнатці, як селідці в бочці.

Зварич аж горів з цікавості, але з «вуйком» не порадиш: затявся. Слова не скаже, хоч наказ, напевно, не був аж такий острий. А тут і цікавість, і досада. Адже він нині міг також привести цілу гурму москалів і — струсив.

Обернувся і побачив під стіною Черника. Той звинувся, як слимак, і хропів на цілу кімнату.

— Федьку, слухай, Федьку! — потермосив його за рам'я.

— Якого чорта хочеш?

— Хто зловив москалів?

— А, дай мені спокій з москалями! — забурмотів під носом.

— Скажи, а я тобі дам спокій.

Черник застогнав і обернувся на другий бік.

— Десь треба тобі тепер інформацій. Стежа з третьої чети зловила їх... Будь здоров! — і знов почав хропіти.

А Зварича ще більша досада взяла. Навіть не перша чета! Ото тепер будуть дерти носа!..

До першої чети приділив учора сотник одну стежу з третьої. В ній був жид Шварцер і наддніпрянець Барилко. І ця саме стежа зловила стільки москалів.

«Але все-таки наша сотня», — потішав себе Зварич, засипляючи на чийсь плечах, а на собі маючи стрепіхату голову Качура.

Третя чета справді була горда на свою стежу, а стежа — на свій успіх. Але швидко справа взяла зовсім інший оборот. Котрийсь із полонених москалів розповів, як ця славна подія відбулася.

Стрілецька стежа йшла глибоким провалом, продираючись крізь густі корчі. Велика московська стежа побачила стрільців швидше і зробила засідку. Серед гущаку не тяжко було скритися, і як тільки наші хлопці показалися, москалі обскочили їх з усіх сторін.

— Рукі вверх!

Не було ради, піддалися.

Відібрали їм москалі кріси і повели. Сіли спочивати, розбалакалися. Жид Шварцер знайшов між москалями трьох одновірців і почав з ними торг.

— Що вам, — каже, — з того, що ви нас зловили? Вас тридцять — нас шість — невелика штука. Ми скінчимо війну, а ви навіть медалі не дістанете.

— Правда, — кажуть тамті жиди, — не дістанемо.

— І війну будете далі робити.

— Правда, — кажуть, — будемо.

— Але подумайте, якби ми вас привели!..

— Ну?!

— Ви війну скінчите, а ми медалі дістанемо!..

За той час наддніпрянець Барилко розговоривсь із рештою.

— В вас, — кажуть москалі, — пленным вуха обтинають, язики вирізують.

— Хто це вам такого нагородив?! Нічево подобного. Сидять собі ваші солдати в таборах, юшку кушають та Бога хвалять.

— А юшка есть? Кажуть, що в вас кушать нема що.

— Нема?! А погляньте лиш!

І Барилко добув з хлібника м'ясну консерву, хліб і каву.

— Те саме получають і пленні. Сам бачив, — додав, ховаючи все те назад у хлібник. — А ми, солдати, то ще на добавок і це.

Відчепив боклажку і тицьнув першому москалеві під ніс. Той затагнувся і аж покректав.

— Настоящий ром!..

— Давайте вип'ємо по чарці.

Всі поглянули на команданта стежі — рябого підстаршину, що досі не встрявав у розмову.

— Гаспадин зводний, вирішіте?!..

Пан «зводний» зразу пручалися, а потім не тільки «разрішілі», але й самі розгрішилися.

Стрілецький рум швидко перейшов у солдатські шлунки і ще більше розв'язав солдатські язики та розм'якшив серця.

Саме тоді жиди покінчили торг і вирішили, що австрійський полон для обидвох сторін багато корисніший. Вони поставили внесення «на пленумі», і воно після короткої дискусії перейшло одноголосно.

Стрільці дістали назад свої кріси. Москалям витягнули з їхніх «вінтовок» замки і привели всіх щасливо до мисливської палатки.

Але що подія не була зовсім «чиста», то про неї ніхто зі стежі не писнув, а й москалі зобов'язались не зрадити. Один з них зобов'язання не додержав, і від нього довідалась сотня правди. Та стрілецька команда ще довго не знала про це нічого, а австрійська не знає й донині.

Дід Федорій мав їхати до Волівця по набір. Як звичайно, возом, бо військовий обоз не знав і не мав саней. Хоч сніг упав глибокий, хоч дорогу втерли тисячі підвід і вона аж просилася до саней...

— І чого тут худобину бідну мучити! — нарікав старий. — Саньми — як по маслі, а то скрипи возом тільки світ.

Ходив, медитував, аж укінці таки викрутив десь сани.

— От тепер, то алé. Поїдемо, як на празник.

Перша сотня не мала ще постійних обозників. Хто був вільний від служби, а хотів переїхатися,— сідав на віз і їхав. Охочих завсіди було досить, бо така їзда давала змогу виглянути на світ, відірватись думками від щоденних занять і оточення.

Найчастіше їздив з дідом Леонтинський, бо раз — ранена в університетських боях нога не дозволяла на далекі стежі, а друге — «вуйко» людина досвідна, вмів заговорити до кожного і багато дечого привозив, чого й не належалося сотні. Особливо мав щастя до чеколяди. Бувало, навезе стільки, що цілий курінь обділив би...

Нині їхав також, а що по набір ішло аж три підводи, то взяв зі собою ще Зварича і Качура.

— Тільки попереджаю вас, господинове,— говорив до обидвох,— на стежі ви команданти, але тут зовсім інша пара калышів. У дорозі командує пан Федорій, а в магазині я.

— Добре, вуйку,— сміявся Зварич,— але за те табличка чеколяди!?

— І дві, але руки при собі!

І поїхали...

До набірні, що містилась на залізничній станції, було добрих дві милі, та коні були випочаті, дорога добра, і стрілецький «обоз» швидко заїхав до Волівця.

Воловець, перша станція по мадярським боці, доживала останніх своїх днів. Ворог був недалеко, і австрійці випрятували її з усього, що можна було забрати. У вагонах, готових кожної хвилини тікати на захід, містились харчові і одягові магазини цілої бескидської групи, і сотні фір розвозили звідсіль набір по частинах.

— Ви тут постійте,— казав «вуйко», коли заїхали на станцію,— а я піду понюхаю, як справи стоять. Коби мені тільки був той старший десятник Федорук (гідний чоловік, нема що казати!), то все піде одним махом.

— А за чеколяду не забудьте! — натякував Зварич.

— Будьте спокійні, добродію. Але передовсім — послух і дисципліна!

«Вуйко» пішов поміж вагони, а Зварич і Качур крутилися то сюди, то туди, приглядаючись до всього, що на станції творилося.

Цивільних громадян ні на лік. Ні селян, отої постійної декорації маленьких станцій, ні залізничників, що робили б лад, свистали, вимахували хоруговками... Всюди військові і військові. В ждальні замість подорожніх — наплечники і кріси якоїсь частини і один ополченець на сторожі. Віконце залізничної каси замкнене і не думає відчинятися. Може б, і не один підійшов купити карту їзди, але ніхто не продає. Паротяг, щоправда, шипить, але це тільки ра всякий випадок і не для звичайних подорожніх. Він призначений для отих наладованих усяким добром вагонів, що пильно прислухаються до гомону стрілів за горами. Один короткий наказ — і станція вмить опустіє до решти.

Зварич знав уже воловецьку станцію. Ще осінню відвозив сюди пані Керницьку і Наталку.

Гей-гей! Який недалекий, а який далекий той час. Що вони тепер там роблять? У чужім Відні, без грошей і знайомих. Ні вісточки досі від них. Шойно перед кількома днями дістали стрільці «польову пошту», а то ніяк було й написати. Може, десь із Коша їздив хто, може, й пошту кому привіз; тут, у полі, ні нагоди, ні часу не було подумати про листи. Тільки думку посилав, не ждучи на відповідь...

Вийшов Зварич аж на рейки і пустив ними зір у далечінь. Біжать у безконечність, через угорські пушти, і до Відня добігають. Сісти б отак на залізницю, і за день уже на місці...

— Петре! А ходи-но сюди! — кликнув на нього Качур. Зварич аж стрепенувся і глянув у сторону, звідки йшов клик. Качур стояв біля магазину і заглядав під поміст.

— Що там таке?

— Ходи швидше, побачиш.

Зварич підійшов і собі заглянув під поміст.

На купці мерви сиділо хлопчєня, а на руках у нього — маленький песик. Обидва тряслися від холоду і обидва плакали. Песик пхав мордочку хлопцеві під пахву і жалібно скиглив, а хлопець хлипав, здушуючи плач, немов не хотів завдавати більшого жалю песикові.

Побачивши вояків, утер рукавом сльози і почав успокоювати песика:

— Тихо, Босий, не вівкай, бо пан будут бити. Пожди, вуйна зараз прийдуть та й дадуть нам їсти. Чуєш? Тихо.

Але Босий не слухав. Пхався під пахву і плакав, як мала дитина.

— Гей, хлопче, ти звідки тут узаявся? — спитав Зварич.

Хлопчина звів на нього свої чорні очка і нічого не відповів. Тільки повіки закліпали, а з-під них покотилися сльози.

— Не бійся. Ми тобі нічого не зробимо. Ти звідки, з Волівця?

— Ні!

— А звідки?

— З Климця.

— З Климця?! А що ж ти тут робиш?

Хлопчина затулив губу синьою ручкою і тільки потишеньку хлипав.

Качур поліз під поміст і витягнув хлопчину на світ божий. Мало-помалу стрільці впокоїли малого і розвідалися про все. Мав десять літ, називався Івась і два дні тому вийшов з вуйною з села. Вигнали їх кудись. Прийшли аж сюди, сідали поночі на поїзд і тепер не знати, де вуйна поділася. Шукав. учора і нині — і нема.

— А де ж ти спав?

— А ось тут! — і показав на купку мерви під помостом.

— Гі, а то що? — дивувався дід Федорій, як привели хлопця до саней.

— З Климця хлопець. Згубився від своїх. Їх десь повезли, до табору, певно, а він лишився.

Дід аж об поли вдарився.

— А дивіть. Бідолашка. Тепер Бог святий знає, як його до батьків відставити.

— Кажє, що не має. В вуйни був.

— То й я гадаю! Яким побитом мати лишила б.

Хлопчина весь час мовчав. Тулив свого Босого до себе і переступав з ноги на ногу.

— А їв же ти що? — спитав його ласкаво дід Федорій.

Їв ще вчора рано. Вуйна дала ощипок. Але Босий нічого не їв. Він молока хоче.

Песик мовби знав, що про нього мова, бо ще голосніше заскиглив.

— Тихо, тихо, дурненький, — промовив дід Федорій. — Обидва дістанете молока.

— Що ж ми з ним зробимо? — чухався в голову дід, хоч видно було, що вже вирішив цю справу.

— Як — що!? Беремо з собою — і спокій, — сказав Зварич.

— Ясна річ, — підтвердив Качур.

— Про мене, — ніби не радів дід. — Тільки не знати, що пан сотник...

— Не журіться, пане Федорій, сотником, от беріть унука на сани і загрійте, бо посинів як базник.

Дід Федорій аж усміхнувся до «внука».

— Ну, Івасю, поїдеш з нами? Почекаєш у нас, аж вуйна верне. Кажі, як?!

Хлопець хвилюк надумувався.

— А Босого возьмете?

— Возьмемо і Босого.

— То поїду.

Забрав їх дід Федорій, обулив і тепер ждали всі на Леонтинського. Він тут командант, рішає.

А коли «вуйко» з'явився і довідався про все, то навдивовижу всім крутнув головою, що «ні».

— Не можу!

— Але ж, вуйку, майте серце. Дивіться, біднятко, сирітка, нікого не має...

— Сказав раз: не можу, то не можу!

Зварич перший раз розлютився на нього.

— Що вам, вуйку, муха на ніс сіла? Ніби чому не можете?!

— Бо голе і босе. Не бачите? Перше козушину, а потім, господине, щойно везти.

Овернувся і бігцем подався назад між вагони.

А за малу хвилину ніс уже козушок і ще якісь лахи під пахвою.

— Чесна душа пан старший десятник: без посвідки видали.

Аж тепер Зварич побачив, що не мав чого злоститися на «вуйка».

— Вуйку, перепрошую вас.

— І є за що. Мало що я не образився на смерть. Ну, малий громадянине, — звернувся до Івася, — вбирай козух і поїдемо. А песика за пазуху, щоби спав по дорозі.

З'їжив бороду і так комічно закліпав очима, що хлопча ажно усміхнувся до нього.

— — — — —
А ввечері того самого дня запалали чотири великі ватри за горами. Кровава заграва півнеба обняла, просвітлила ліси і кинула кроваві п'ятна на сніг.

То горіли чотири галицькі села: Климець, Карлсдорф, Вижлів і Жупане.

На стоянці діда Федорія спав спокійно маленький Івась, навіть не причуваючи, що за горою йде з димом його рідне село і ще три рідні села інших Івасів.

А все це з наказу несповна розуму сотника генеральної бурави Кватерніка, який хотів тим способом здержати офензиву москалів на Бескид. Читав, видно, про похід Наполеона на Москву...

Надворі шоледве дніло. Небо на сході прояснювалось, але ще ранній рум'янець не вицвів на нім. Гори спали. Спали й ліси, що за ніч ще більше посивіли від морозу. Ніде

ні звуку. Здавалось би, що оті гори і ліси пусті, ніким не замешкалі ні не відвідувані, що стоять собі отак від віку і до віку отак стоятимуть, самотні і нікому не знані.

Але хто спробував би переконатись, чи воно справді так, той швидко побачив би свою помилку. На пустих горах, у мовчазних лісах сиділи люди, і то стільки, як ще ніколи, відколи гори горами, а ліси лісами. Треба було добре скриватись по зворах і чагарниках, щоби переховзнутись поміж стійками застав чи поміж рядами окопів. Коли бистре око доглянуло бодай шапку, а чуйне вухо вловило хоч би шелест — летіла в цю сторону спершу одна крісова куля, потім цілий рій, а нерідко настигало за ними і гарматне стрільно. Треба було ще більш бистрого ока, ще більш чуйного вуха, щоб оминати всі небезпеки, пройти, підглянути, що далось, і вернутись назад.

Не одна стежа пішла і як у воду впала, не з одної тільки якийсь щасливець добився з трудом до своїх, а найбільше було таких стеж, які не доходили до місця призначення. Вийшли в передпілля, понюхали, покрутилися — і назад. Ніяка, мовляв, людська сила не годна перейти.

Одні стрільці чомусь переходили.

— Якби я вам не вірив, — говорив один булавний старшина, — то думав би, що ви в змові з москалями...

А стрільці були тільки в змові зі собою. Радились, медитували, не пішло туди — пробували іншим боком, трохи довідувались від селян, решту самі догадувались, і так якось ішло. За осінь і зиму виробили собі нюх, що москаля на кілометр чули. Пізнавали їх здалеку по довгих «шинелях» і особливим ході, відчитували їхні сліди на снігу, а не раз і без «шинель», і без слідів вичували, що в селі є ворог, хоч би ні одного з них не видно було. Якось село інакше виглядало, а селяни як і ходили по селі, то немов перехоплюючись із хати до хати...

Надворі шоледве дніло...

Перша четв'єр виходила на стежі. Переночувала в лісничівці Роздільній і тепер розходилася в різні сторони. Кож-

на стежа по вісім людей і кожна з твердою постановою: зробити щось надзвичайне.

Вимагало цього добро куреня, його добра слава і подражнена амбіція стрільців.

Два дні тому курінний отаман Шухевич приніс погану вістку: начальник бригадній булав сотник Штімпфель починає недовіряти стрільцям. Казав, що звідомлення стрілецьких стеж — це в більшості фантазія, що команда куреня висилає тільки половину призначених стеж і ще багато іншого, чого отаман і говорити не хотів. Щоправда, генерал Вітошинський у те все не вірить, а оє бригадою трясє сотник Штімпфель і його опінія може дуже пошкодити.

Зараз після того відбулася в курені нарада старшин, і там вирішили переконати чужинця, що він помиляється.

До цієї задачі призначили першу сотню, а сотник вибрав першу чету.

Надворі шоледве дніло.

Одну стежу провадив Зварич, другу Черник, а обидві дістали майже те саме доручення. Мали різними дорогами дійти до села Мішкаровиці, там злучитися і спільно зробити щось: напасти на якусь команду, обоз чи меншу військову частину.

— Найрадше я бажав би собі полонених,— говорив четар Мельник при відправі стеж.

І мав слушність.

Полонені — це був проречистий доказ на несправедливість осуду австрійського старшини.

Дві стежі рушили гусаком і швидко сховалися в густім смерековім лісі. Якийсь час ішли разом, а шойно за останньою австрійською заставою їх дороги розходилися. Стежа Зварича мала йти наліво від гори Прутуч, стежа Черника — направо.

Спинилися на краю лісу і докладно розглядалися по околиці. Перед ними дрімали в сивій імлі верхи і провали.

— Все це, як окомсягнути,— показав Зварич перед себе,— в руках ворога.

— А поміж тим наші дороги,— засміявся Черник.— Ну, Петре, будь здоров, а як зловиш якого генерала, то не пусти, доки ми не прийдемо.

— Але спішіться, бо можу не втримати.

— Гаразд!

— Гаразд!

І розійшлися.

Пішли вже не так, як досі — безпечно і певно, а скулєні вдвоє, з крісами в руках, використовуючи кожний корчик, кожний горбик, надслухуючи і розглядаючись що кілька кроків.

Стежа Зварича минула щасливо лінію російських застав і опинилася в ворожім запіллі.

«Око» дало знак, і всі прикуchnули за кущами. За хвилину надбіг хильцем з «ока» Качур.

— Перед нами москалі...

— Багато?

— Два. На полянці, коло саней.

— Піду поглянути,— сказав Зварич.— Ти остань тут і, як дам знак,— підходи зі стежею. Тільки обережно і потиху!

Рушив слідами Качура і швидко опинився біля другого «ока» — стрільця Лучинського.

Той стояв за грубим деревом і стежив москалів.

Показав Зваричеві рукою, де поміж рідкими деревами видніла полянка. На ній стояв стіг сїна, а біля нього сани. Людей спочатку не видно було, тільки доносились голоси.

— А може, це не москалі? — шепнув Зварич до Лучинського.

— Напевно москалі, я добре бачив. У довгих шинелях і в папах.

— Чи не сїно беруть...

— Здається... А ось один!

Із-за стогу вийшов чоловік.

Зварич уп'ялив у нього зір.

— Москаль!

— Ловимо? — спитав Лучинський, і аж очі йому засвітилися.

— Ні. Що з ними зробимо?

Другого москаля не видно було, але він швидко дав про себе знати. Зі стогу почало злітати оберемками сіно.

— Підлізьмо ближче, — шепнув Зварич, і один за другим порачкували наперед.

Від куша до куша, від дерева до дерева.

Спинилися не далі, як на двадцять кроків від москалів. А ці так були зайняті роботою і такі безпечні, що, здається, не звернули б уваги, коли б не то рачкував, а йшов до них.

— Давольна? — крикнув той, що був нагорі.

— Давай ещо!

Горішній заляв, долішній теж, і робота продовжувалась.

Врешті горішньому таки було досить.

— Што ти, дурак, целую батарею сеном абделить хочеш!

— Ну, давольна, давольна, — згодився долішній. — Не крічі: австрійцеф пабудіш!

Солдат, що був на стозі, зсунувся на долину, поміг товаришеві докласти фіру, і сани рушили.

Зварич дав знак стежі, щоб ішла за ним, а сам з Лучинським пустився назирцем за саньми.

Москалі в'їхали на лісову доріжку, скрутили раз, другий і врешті вибрались на чисте поле. Було з горба, коні побігли трухцем, але стрільцям це не шкодило. З краю ліса видно було все як на долоні.

На полі, біля якоїсь стодоли чи колиби, стояли російські гармати. Високо піднесені дула шкірилися просто на стрілецьку стежу.

— Чи не ті самі, що нам учора в каву наплювали? — сказав Качур.

— Чи ті, чи не ті, але їх дідько возьме, — відповів Зварич. — Буде мати Воевідка завтра роботу.

— А ти забув, що завтра Різдво?

— То позавтра!

— Також Різдво!

— То хоч би по Йордані, а таки він їх дістане.

Поручник Воевідка прийшов недавно до бригади, де були й стрільці. Його батарея — чотири старозавітні гармати — швидко стала славною не тільки в своїй бригаді. «Мої гармати такі, що стрільна треба онучами підвивати, — сміявся не раз, — але як добре обчислити, то таки поцілять». Обчисляв дуже добре, бо вставляв до рахунку і старечий вік своїх гармат. Стрілецькі стежі ніколи не минали його батареї, щоб не сповістити Воевідку, що бачили чи довідались. Там ворожі гармати, в другім місці — обоз, склад муніції чи осідок команди. Ще заки склали звіт у своїй команді, вже були у Воевідки.

А він не прогавлював справи. Значив на карті стрілецькі вістки і зараз брався до роботи.

— Ану, хлопці, до ременя! — кричав весело на своїх гармашів.

А коли вже все було готове, давав наказ до стрілу:

— Всі комини в рух!

І комини диміли.

Стрільці любили Воевідку і за те, що свій чоловік, і за його веселу команду, і ще за те, що не марнував порошу. Не одна російська гармата пішла зі світу від його батареї.

Зварич уважно розглянувся по околиці і докладно зазначив на карті становище російських гармат.

Після того стежа вернулася назад у ліс і пішла наліво, в сторону Мішкаровиці.

Перекрадаючись крізь гушаки, добились під полудень до перших хат.

— Богу дякувати, що ми так добре вийшли! — сказав до хлопців. — Бачите, ось у тій хаті на краю була команда сотні.

Довго стояли стрільці за останніми деревами і слідили село. Чи не покажеться де ворог, чи не запримітять щось

підозрілого... Але ні. Село виглядало безпечно, ніяких по-
знак, що в ньому стоїть військо.

— Качур, перебираєш команду стежі! Я з Лучинським
іду на звіді! На випадок чогось — збірка у зворі, наліво від
стогу сіна. Коли все в порядку, господар махне капелюхом.

Видавши диспозиції, Зварич із Лучинським спусти-
ся в рів і побігли хильцем у сторону першої хати.

Але, хоч були майже певні, що село «вільне», не відразу
підійшли. Полягали за горбком і ще раз пильно оглядали
хату. Ану ж ворог скрився і стежить за кожним їх рухом.
Попасти в засідку не трудно, а тоді що?! Друга стежа при-
йде, подумає, що вони вже на місці, і собі впаде в халепу...

Але ніщо не вказувало на те, що в хаті є ворог. Хата дрі-
мала на холоднім сонці, прикрита грубою периною снігу.
По подвір'ю крутився пес і, видно, звітрив їх, бо раз у раз
звертався в їх сторону і побріхував.

Кріси в руки і побігли останніх кількадесят кроків та
спинилися за стодолюю чи стайнею. Зварич осторожно ви-
сунувся із-за вугла і заглядав крізь вікно до хати.

— Пастой! — крикнув хтось на них ззаду, і хлопців аж
мурашки пробігли.

Овернулися і побачили... Черника.

— А чорт би тебе взяв! — відітхнув з полегшею Зва-
рич. — Маєш щастя: ще трохи — був би стрілив.

Черник сердечно сміявся.

— Перше витягни душу з п'ят, бо перемочиш. Але
я вам страху нагнав...

— Де ж ти, бідо, сидів, що ми тебе не виділи?

— А ось, за пивницею. Обсервую вас цілий час. Тільки
не знаю, куди ви з ліса вийшли.

— А ви давно тут?

— Може, півгодини.

— Ну, то даваймо знак до стежі.

Махнув кілька разів шапкою, стежа вийшла з лісу і ро-
вом зайшла під хату.

Черникова стежа вспіла вже розгоститися. Газди-

ня спарила молока, хлопці зварили каву і вже під'їли
собі.

— А як ситуація? — спитав Черника Зварич.

— Бачиш, господар каже, що в долішнім кінці села,
при шляху, що йде до Біласовиці, є коршма. Жиди втекли,
а до порожньої коршми дуже часто заїжджають козаки.
Я післав його подивитися: може, і тепер заїхали.

— Давно пішов?

— Зараз, тільки ми прийшли. Повинен уже бути назад.

Справді, за недовгий час вернувся господар і приніс ці-
каві вісті.

До коршми приїхало п'ять козаків, коні поставили на-
дворі, а самі сидять у коршмі і щось варять. Але небезпеч-
но зближатись до шляху, бо ось недавно їхала туди артиле-
рія і якийсь обоз.

— Нічого, подивимось, — успокоював його Черник. —
Як буде небезпечно, то не будемо їх зачіпати.

Уложили план акції і рушили двома дорогами. Йшло
про те, щоби козаків заскочити в коршмі, взяти в полон
і якнайшвидше відступити з небезпечного терену. На ви-
падок невдачі обі стежі назначили собі в лісі місце збірки.

Стежа Зварича підійшла до цілі трохи скорше і мусила
заждати на Черникову. Хлопці, поховані за хатами, вдив-
лялися в самотню коршму, що, облуплена, похилена, з ви-
рваними дверима і побитими вікнами, куняла над шляхом.
При плоті стояло п'ять осідланих коней — знак, що в корш-
мі є їх пани.

Зварич поділив докладно, що хто має робити: три на
одну сторону, два до вікон, а він з рештою — до дверей.

Врешті показалася стежа Черника, і в тій самій хви-
лині хлопці кинулись наперед. Відразу окружили коршму
з усіх сторін.

Ще п'ятдесят кроків — і будуть під нею. Ще сорок...

З коршми крізь вікно грянув стріл — один, другий,
третій. Зварич, що біг перший, почув горяч від кулі коло
виска. Але тільки горяч. Два сантиметри далі — був би

чув тільки свист, два сантиметри ближче — був би вже загальом нічого не чув.

З коршми вибіг козак. У чорнім жупані, з довгими вусями. Станув у дверях і стріляє.

— Руки вгору! — кричить до нього Черник, що саме надбіг збоку.

Але козак не чує чи не хоче чути. Спокійно звертається в сторону Черника і мірить.

Зварич спинився в бігу, з ним Лучинський і оба як на команду випалили. Козак випускає кріс і хапається за груди. Ранений... Хлопці допадають до нього, беруть у полон. Інші крізь вікна примушують тих, що всередині, піддатися. Тільки за хатою паде ще один стріл і чути зойкіт. Крізь заднє вікно вискочив якийсь піхотинець і тікав у поле. Хлопці кричали: «Стій!» — він не слухав. Хтось стрілив — і піхотинець звалився на землю.

Козаки лихі, як чорна хмара. Ранений козарлюга дістав кулю під пахву, тримається за рану і блискає грізно очима на стрільців. Так і видно, що був би не дався живцем, коли б не рана.

Ранений солдат лежить над потоком і зойкає:

— Не вбивайте, братці, у мене жінка, дітки!

— А хто ж би тебе вбивав! — відповідають стрільці.

А де ранений?

Показує на ногу.

— Ось тут.

— Нічого тобі не буде. Чекай, перев'яжемо, а незадовго хтось тебе возьме.

Перев'язали швидко рану і занесли до коршми.

— Спасибі вам, панове. То ви не мадяри?

— Ні, ми Українські січові стрільці. А ти звідки?

— З Чернігівщини. Хведір Гаевої звуся.

— Хіба Гаевий?

— Ну да, дома Гаевий, а в полку Гаевої.

— Будь же здоров, Хведоре Гаевий, і вибач за ногу.

Солдат усміхається і, видно, не має злості до них.

— Сказано, війна!

— Так, так, брате.

Швидко до лісу, бо леда хвилина може бути біда. Надійде яка частина, і тоді прийдеться під кулями відступати.

Козаки отягаються. Старі лиси все ще надіються, що, може, прийде відсіч. А ранений козарлюга, хоч ноги має здорові, вдає, що йти не може.

— Раненого козака на коня! — командує Черник. — Решта полонених наперед — і бігом.

Біжать. Люди в селі, почувши стріли, повиходили з хат і дивляться на чудасію: чотири козаки напереді, за ними стрільці з багнетами на крісах, посередині козак на коні, і всі кудись біжать.

— Скажете москалям, що в коршмі є ранений солдат! — кричить Качур.

— А якби не було нікого, то занесіть йому їсти! — докидає Лучинський.

І побігли.

Врешті ліс. Добре, що врешті він є, бо вже духу в грудях не ставало.

Спинилися, щоб видихатись.

— А ви звідки? — питають хлопці козаків.

Не відповідають. Насуплені як сичі, дивляться мовчки з-під лоба.

— Не розумієте нас? То ви москалі!

— Ні, ми козаки! — промовив один крізь зуби.

— Козаки, але москалі.

— Не москалі, а кубанські козаки.

— Українці, значить?

— Козаки!

— З давніх запорожців!

На звук цього слова всі п'ять піднесли голови. Насуплені брови вигладжуються, очі якось привітніше дивляться.

— Невже ж ви знаєте про запоріжців?! — дивується один.

— Знаємо, бо ми українці. Такі самі, як ви. «Хахли», як кажуть москалі.

— Да, хахли! — і усміхаються.

Черник, що весь час дивився з лісу на Мішкаровицю, торкнув Зварича і показав головою на шлях.

До коршми під'їжджав відділ ворожої кінноти.

— Рушаймо!

І густі хащі скрили їх перед оком погоні.

— Але й сніг, нівроку, — сказав Зварич, увійшовши в хату. — Як паляниці. З команди сотні сюди, а дивіть, скільки його на мені.

Почав струшувати сніг з шапки і з плаща, аж забілілось на долівці.

— Ви, господинцю, — обернувся від печі Леонтинський, — говорити про те можете в хаті, але обтрушуватись прошу ласкаво в сінях. Нині сподіваємось визначних гостей з Великої України і не випадає просити їх до так званого хліва.

— Ох, вибачте, вуйку, зараз направлю шкоду, — і Зварич узявся підмітати сніг.

Але підмітати не було вже що, бо зі снігу лишилися тільки чорні п'ятна.

«Вуйко» глипав грізно на ту роботу, але не обзивався. Смоктав тільки свою носогрійку, аж пищала, і мішав щось завзято в баняку. Від рання він кухарив, щоби перший рій гідно стрівив Святий вечір. Заперезався якоюсь білою шматом і робив з себе кухаря.

— Належить християнинові кутя, — і видістав десь опихану пшеницю.

— Годиться на Різдво риба, — і пристарав оселедців.

— Невідклично мусить бути борщ, — і саме коло нього вовтузився тепер. Щось підсипав, чогось доливав, кушав, солив, то спльовував, то поцмокував, і кричав на всіх, хто звернувся до нього за інформаціями.

— Довідаєтеся, пане і добродію, як покушаєте. Коли буде злий, стаю під хатою — і стріляйте.

Говорив це з таким переконанням, а при слові «стріляйте» так завертав очима, що всі були певні за доброту його виробу.

В хату вскочив Качур. Не скидаючи шапки, підбіг до Леонтинського і шарпнув його за запаску.

— Вуйку, новина! — крикнув весело.

«Вуйко» навіть не відвернувся.

— Що сніг падає?.. Знаємо!

— Ні, не те.

— Що приїде генерал Фляйшман?.. Знаємо.

— І не те.

— Панове молодці! — звернувся «вуйко» до інших хлопців. — Згадуйте ви, бо я на правду не маю часу.

— Качур, тільки не бреш, що такого? — спитав Перфецький.

Качур переждав хвилю, потім виступив на середину хати, випростував свою маленьку постать, підніс руки і довгий тонкий ніс угору, очі вп'ялив у сволок і святочно промовив:

— Стрільці і підстаршини першого роя, першої чети, першої сотні! До нас приїздить делегат Боевої управи.

— Брешеш! — прийшло до нього звідусіль, як відгомін.

— Даю найсвятіше слово честі!..

— Хто, де, як, звідки знаєш? — кинулись до нього всі.

Навіть «вуйко» лишив борщ і з ложкою в руці відступив від Качура.

А той стояв далі непорушно, з піднесеними руками, задивлений у стелю.

— Перед хвилиною прийшов телефонат з Коссакового куреня. Приїжджає сам пан професор Боберський у власній особі, хоч невласним автом.

— Без жартів, Качур!?

— Даю ще раз найсвятіше слово.

Це була справді неабияка новина, і не дивниця, що хлопці спершу не хотіли в неї вірити.

Делегат Боевої управи тут, на фронті!?. І то ще не перший-ліпший, а професор Боберський, голова «Сокола» і, поруч Кирила Трильовського, щось як український міністр війни!..

— І ще вам одну ровину скажу, — запіяв високим фальцетом Качур. — Пан професор Боберський привіз для стрільців «любистки», інакшими словами — дарунки і листи.

— Що кажеш? Листи з Відня? — скочив до нього Зварич.

Качур відірвав зір від стелі і переніс його на Зварича.

— Тільки не для закоханих, — закінчив плаксиво і прижмурих до Зварича око.

— Дурень! — відповів Зварич і відвернувся.

Серед загального зацікавлення ніхто не звернув уваги на жарт Качура, а Качур не мав часу відповісти на образ Зварича.

— Які дарунки? — питали його з усіх сторін. — Коли приїжджає?

— Сказано: «любистки» — і крапка. Сказано: «нині» — і також крапка.

— Сказано: «тупиця» — і три крапки.

— Але не я, тільки той, хто телефонував. Я міг би вам набрехати цілу фіру, а бачите — не хочу.

— Перший раз за свого життя, — обізався від печі «вуйко».

— Нехай буде перший раз, але не хочу.

— Дуже красно з вашого боку. Тільки так далі.

— Слухайте, хлопці, — почав Перфецький. — Це знаменито. Приїде, побалакає з нашими, тоді можна буде про все розповісти. І про порядки, і про наші найвищі команди, і про те, що нас хочуть зробити звичайним військом. І, врешті, трохи на саму Боеву управу влізти. Си-

дить собі у Відні, до нас носа не показує, а нами всякі Кватерніки командують, на медалі заробляють. Винищать отак усю молоду інтелігенцію, і тоді хто піде на Україну робити пропаганду?!..

— Певно, що так, — обізався Зварич. — Але чи винищать, то ще велике питання. Ти чув, що колись тут сотник казав! «Ми, — каже, — не на те йшли на війну, щоб нами кути витирали. Ще пождемо трохи, а тоді помаленьку всіх вас розпущу: до Коша, до Відня — де хто схоче, і переждемо війну».

Забрав слово «вуйко»:

— А мені здається, господинове мої, що воно трохи не так. Правда, стрільці зібралися на те, щоби йти на Україну передовсім робити пропаганду. Але, шановні добродії, Україна, на жаль, визначно віддалилася від нас, і коли ми до неї затьопаємо — Бог святий знає. Тут не порадить ні Боберський, ні Трильовський, ні Кость Левицький, ні сам Василько. Казав сотник: «Розпущу сотню»... Я трохи інвалід, з ногою не все в порядку і не маю так дуже права говорити про те. Але мені здається, що то не дуже тримається купи. Як то так — сотня зникне, і ніхто не буде за нею питати? А ніби війна скінчиться за тиждень чи за два?! «Винищать інтелігенцію»... Оскільки знаю, то ми ще не вся інтелігенція, а оскільки бачу, то наш отаман Шухевич досить уміє цю інтелігенцію берегти перед загладою. Зрештою, і шастя нам дописує, і, Бог дасть, — буде дописувати. Коби не ті прикрі інтриги, то ще було б сяк-так. На мою думку, треба поправити відносини серед нас, і це повинні Боберському сказати. Так само і щодо Боевої управи. Може більше нами цікавитися. Тільки чи буде час на таку балачку. Ану ж Боберський тільки приїде, роздасть ті якісь любистки і поїде назад...

Але Боберський не тільки роздав «любистки». Отаман Шухевич дав йому змогу зіткнутися безпосередньо з хлопцями, навіть старшин не пускав туди. «Нехай, — казав, — поговорить і послухає поза нашими плечима».

Боберський менше говорив, а більше слухав.

На запити відповідав коротко і дуже дипломатично, а закиди і домагання записував до нотесу, обіцяючи справу розглянути. Як тільки міг звертав розмову на щоденне життя стрільців, на їх труди і небезпеки. Коли стрільці зачинали про Коссаків, він загадочно всміхався і відповідав: «Ну, може, воно так трагічно не є», «Звідки ви знаєте?» або «Не думаю, щоб це було можливе».

Між стрільцями було багато учнів професора Боберського, і ці знали його як прекрасну людину, але в цім випадку не знали іншої розв'язки. «Коссак має в нім заприсяженого приятеля! — говорили. — Або — Боберський не може йому нічого зробити...»

Старалися навіть виправдувати свого улюбленого вчителя, та це мало помагало: стрільці були гостинною Боберського розчаровані.

Інша річ — «любистки».

Хоч які ці дарунки були скромні: пара білля, і то непрактичного, трошки солодошів і ще якісь дрібнички, — але добра воля, а наді все листи.

В кожному пакунку був лист від незнаної панночки чи пані.

«Коханий стрільчику!

Ми всі тут подивляємо Вас, наших Героїв, нашу Славу. Серед трудів і небезпек Ви бороните Рідної Землі перед відвічним ворогом. З якою гордістю читаємо про Ваші подвиги, і як жаль нам, коли прийде вістка про смерть котрогось із Вас. Коханий стрільчику! Як будете мати час і охоту, відпишіть мені. Розкажіть про все, що в Вас чувати, і як тепер живеться, а я знову напишу до Вас, і так станемо добрими знайомими».

З якою радістю читав кожний тих кільканадцять рядків, які менш-більш однаково звучали. Ховали хлопці ці письма, і знов витягали, і все знаходили в них щось нового. Добрі, зичливі наші жінки! Далеко, в чужім Відні, серед недостачі і журби працювали десь днями і ночами,

щоб наготовити стільки «любистків», а потім ще сідали писати листи. І хлопці обіцявали собі відповісти зараз по святах, радіючи, що будуть мати когось поза стрільцтвом. Відтяти від Галичини, знаходили отсе немов когось із рідні, а може, і ще ближчого?.. Мріяли...

Зварич був у сьомім небі. Його «любисток» був заадресований до нього, а всередині був лист.

Від Наталки.

Дрожали його руки, як роздирав коверту, перескакував слова дрібного письма коханої дівчини...

«Петрусю.

Ми з Мамцею вже третій місяць у Відні. Татунця нема між нами. Ще сидять у Талергофі. Що ми вже не робили, Мамця ходили до міністра на авдієнцію — і не помогло. Але є тут посол Бачинський, і він каже, що Татунцю незадовго вийдуть на волю. Там має бути страшно. Мамця цілими днями плачуть і журяться, а так посивіли, що не пізнати їх. Я спочатку була зла, що Ти не відзиваєшся, але потім мені сказали, що то дуже тяжко написати від вас лист. Я була в Боевій управі, мені сказали число пошти, але Ти, видно, не дістав моїх листів. Тепер казали, що ви вже будете мати свою пошту і що вже тепер буде легко. Пиши до нас багато про все. Може, Ти що чув про Бужани, про панство Городюків і нашу тету? Коло вас десь дуже страшно, вічно бої і бої. Тільки вважай, не пиши про те, де ви тепер, бо того не можна, на пошті перечеркують або забирають лист. А решту можна і Ти, Петрусю, пиши багато, а я також буду, і буде нам веселіше. Боже, Боже, щоби вже Татунцю вийшли і щоби вже назад вернулися до Бужан.

Кінчу, бо Мамця ще хочуть дописатися

Па
Наталка».

А під сподом пані Керницька написала кілька рядків:
«Дорогий Петре!

Не знаю, чи Наталка розповіла Вам про все, бо не хотіла мені прочитати. Мужа ще не випустили, і я страшенно гризуся, бо він там дуже бідує. Але є в Бозі надія, що скоро вийде. Посол др. Володимир Бачинський обіцяв зайнятися тим. Тут дуже дорого і життя нелегке. Маємо одну кімнату при Йозефшtedтерштрассе, 47, не знаю, чи Наталка подала Вам адресу. Гроші вже вийшли, але дістаємо заемогу. Напишіть нам багато про себе і що де чувати.

Цілую Вас сердечно

Юлія Керницька.

Читав Зварич свій лист не кілька разів, а кільканадцять, і ще був би починав від початку, якби товариші не стали покепковувати.

— Петре, по-якому твій лист? — допитувався Качур.

— Лиши хлопця, — боронив Черник. — Слабо ччився в школі, а на війні і те забув, то тепер тяжко.

— А може, то вже віденським діялектом... Штроссе... кумент... вянер...

Не було ради. Зварич сховав лист і відложив читання і свої мрії на пізніше.

Були всі познаки, що «вуйко» скінчив свою кухарську роботу. Відчепив фартух, погладив бороду, сказав: «Ну!» — і почав набивати наново люльку.

— Як же ж там з вечерею? — спитав Качур, обнюхуючи баняки.

— Сховайте на хвилину ніс до кишені і підіть подивіться, чи є вже перша зірка.

Качур виглянув крізь двері і зарапортував:

— Заявляю досить слухняно, що надворі паде сніг, але зірка напевно зійшла, бо я вже дуже зголоднів.

— Як, панове, думаєте? — звернувся «вуйко» до товариства.

— І ми думаємо, що зійшла.

— В такому разі, просім гостей! — сказав святочно Леонтинський.

Не всіх гостей треба було просити. Два з них — дід Федорій і малий Івась — уже від години сиділи на лаві коло печі, дожидаючи Святої вечері. Але крім них мали ще бути кубанські козаки, яких сотня не віддала ще до бригади. Хотіли хлопці погостити їх на свята в себе і тому задержали. Козаки теж були не від того, бо незле їм поводилося серед стрільців. Від учора тільки їх клопоту було, що відповідати на питання, їсти і випивати по чарці. Нині мали трохи спокою, бо стрільці були такі зайняті приготуваннями до свят і приїздом Боберського, що тільки десь-хтось заглянув до козаків, і то хіба як по вогонь.

Перший рій мав найбільше право до них, бо і команданти стеж були з нього, і більшість стрільців брала участь у виправі. Тому й застеріг собі рій, що козаки мають бути у нього на Святий вечір.

Командант роя Перфецький закомандував:

— Зварич, Мицик, Качур, башнет на кріс і по козаків!..

Хлопці пішли, а «вуйко» почав накривати до вечері. Настелив на стіл сіна і прикрив простиралом, поставив чотири свічки, запхані у порожні пушки з консерв, і повчав товаришів, який має бути порядок.

— Кожний з ласкавих добродіїв підійде з казанком до мене по борщ. Гості, очевидно, дістануть перші. Пан командант займуться напоями і промовою, я лишуся на давніх становищах, при кухні.

Ніхто не протестував, бо «вуйко» в кулінарних справах був найвищим авторитетом і навіть сотенний кухар респектував його.

Відчинилися двері, і в хату ввійшли козаки. Хлопи як дуби — високі, широкоплечі. На лицях їх не видно вже тієї хмари, що засіла була там зараз після їхнього полону. Навпаки. Навіть у старшого, що ранений був у пахву, гра-ла на лиці добра усмішка, а з-під навислих брів дивились так якимось ласкаво чорні, як терен, очі. Біля нього стояв мо-

лоденький козак, з тонкими, як шнурочки, бровами і з великими карими очима. Він з дива аж розхилив уста, як побачив святочну обстановку, і водив зачудованим зором то на стіл, то на стрільців.

Козаки станули при дверях і зникли, стрільці в першій хвилі теж не знали, що робити, і так одні і другі стояли напроти себе та мовчали.

Врешті «вуйко» врятував ситуацію. Підійшов до гостей, уклонився і сказав:

— Христос раждається!

— Славте його! — відповіли козаки хором.

Усі аж відіхнули.

А «вуйко» продовжував:

— Просимо вас, панове козаки, засісти з нами до Святої вечері! — і повів їх за стіл.

Тепер прийшов до слова Перфецький:

— Дай, Боже, вам вернутись додому, але вже не до Росії, а на вільну Україну.

Козаки не дуже похопили, чого то бажає їм «австріяк», але хитнули головами.

— Дай, Боже. Дай, Боже, й вам, — сказав за всіх вусатий козарлюга.

А як випили по чарці, то стрільці заспівали найкращу з усіх коляд Галицької землі...

Бог предвічний народився,
Прийшов днес із небес,
Щоб спасти люд свій весь,
І утішився...

Може, й на Кубані не знають цієї коляди, але відчуті її потрафить кожний українець. Козаки стояли, слухали, і видно було, що тануть на їх серцях останні льоди, які ще держалися досі.

Вечеря вдалася «вуйкові» майже в сто відсотках. Борщ був прекрасний, хоч, може, трохи занадто поперчений і жалив у язык, як оса. Пирогов трохи загрубів, тісто могло бути півпальця тонше, але бараболя і капуста — без заміту.

Оселедці гарно покрані, а сливки добре зварені. Одна кутя була не зовсім здатна до вжитку. Проклята пшениця хоч і опихана, але тверда була як шріт.

Та хто на таке зверне увагу, коли насправді радіє Святвечером!..

— Заспівайте нам якусь кубанську пісню! — просили стрільці. — Ми чули, що в вас гарно співають.

— Да, співають хорошо, але не ми! — відповів, сміючись, старий вусач.

— То заспівайте як-небудь.

— Ну, Артиме, починай! — сказав вусач до молоденького козака.

І Артим затягнув високим тенором:

Легіла куля понад гору
Та й ударила у груди мою.
Потекла кровця річенькою
Аж до бистрого до Дунаю.

Сирі, але дужі голоси козаків злилися в одно русло, і пісня вийшла прекрасно. А як скінчили, то стрільці просили ще і ще.

І козаки співали.

Врешті молодий козак:

— Заждіть. От вам ще такої заспіваю:

Видиш, брате мій,
Товаришу мій,
Відлітають сірим шнурком
Журавлі в вирій!
Кличуть: Кру, кру, кру!
В чужині умру!
Заки море перелечу,
Крилонька зітру!..

— Звідки ви цю пісню знаєте? — спитав Черник. — Це ваша, кубанська? Я ж її вже десь чув!..

— Ні, це ваша. Я навчився її від одного вашого студента. Біля города Дрогобича, в деревні... як його... ось, у Сходніці.

— Ага, у Східниці... Бачите,— сказав задумливо Черник,— може, й так, на око, не помічаєте, що ми один народ, але пісня вам про це каже. Ви в Східниці навчилися одної, а ми нині від вас і одної, і другої — і вашої, і нашої.

— Правда. Ми й самі бачимо. Ну, так що ж — сказано: війна...

В хату ввійшла делегація з другого роя. Весела, розбавлена, але з багнетами на крісах. Прийшла просити до себе козаків.

Перший рій випровадив їх аж за подвір'я і довго ще дивився їм услід.

Чорні козацькі кожухи поруч сірих стрілецьких плащів... Чи довго іще ждати на те, щоб ішли вони поруч себе... без багнетів на крісах?!..

А сніг надворі падав і падав.

Добре, що падав. Засипував сліди у зворах Бескиду, куди ходили стрільці на славні свої стежі.

...БО ЗАМЕТІЛЯМИ КУРИЛИСЯ ДОРОГИ

Давно вже село не пам'ятало такого врожаю, як у 1914 році. Щедро заколосилися поля, зарясніли сади не тільки в Бужанах, а й по всій Галичині. Для селян це було великою втіхою, але й передчуттям біди.

«То не на добре»,— говорили старожили, намагаючись коли не запобігти невідомому грядущому лихові, то бодай підготувати людей до нього, попередити їх, щоб не впало воно несподіваним каменем. Але цей камінь таки скоро впав.

Війна! «Стоустою птахою понеслась вістка понад галицьку землю. Летіла понад подільські ниви, понад підгірські ліси аж до підхмарних вершків Чорногори. Бистріша від розставних коней, голосніша від весняного грому, забігала в кожний куток...» Війна!..

Бужани вона теж не обминула. Село чекало страждань і горя. А сільські «політики», збираючи коло себе юрби народу, зі знанням ситуації розмірковували: Австрія йде на Сербію, Сербія попросить допомоги в Росії... Росія хоче взяти «своє» від Австрії... На бік Росії стане Франція, а Німеччина буде підтримувати Австрію...

Врешті, колізії світового воєнного пекла так і розвивались. Такими вони постають з трилогії Р. Купчинського «Заметіль», таким у першій її частині — повісті «Курилася доріженька» (вийшла у світ 1928 р.) оживає сполізоване галицьке село.

Це був один із перших в українській літературі епічний твір, де на тлі першої світової війни бачимо, як формувалася, ширилась і міцніла в народі ідея стрілецького руху, за якою стояла висока місія народної участі у відновленні української державності.

«Заметіль» написано вже після всього — після надихаючих перемог і великих втрат, після українського програву, по гарячих слідах подій. На жаль, то була не найкраща пора для оцінок та аналізу цих подій, оскільки галицькою інтелігенцією, принаймні великою її частиною, опановував дух зневіри. На вчорашній героїзм вона дивилась як на політичний романтизм, як на свою обманутість політичними гаслами, як на розгублені ілюзії. Часом вона звинувачувала в цьому і тих, хто нічим не провинився і тим паче не спричинився до українського програву.

Купчинському, який пройшов важкими фронтовими дорогами від початку аж до кінця, який зазнав польського інтернування, чути такі звинувачення було дуже боляче. Він прагнув якось їх спростувати, пояснити. Для цього потрібен був аналіз суспільно-політичних процесів у Галичині та розуміння політики двох великих імперій — Австро-Угорської і Російської. Тому він будує численні сюжетні відгалуження, дає можливість розвинути різноманітним персонажам. Приміром, як колоритно постає дурний Якимцьо — персонаж епізодичний, але який промовистий! Або ж Мариночка — жінка Василя Татариновського, що в повісті «Курилася доріженька» з'являється на невеличкий мент, щоб своєю присутністю заявити величезне материнське страждання, розпуку за сином Миколою, мобілізованим у цісарську армію.

В трилогії персонажів такого, сказати б, «миттєвого спалаху» багато. Берко і Естерка, Росавич, Полоз з дружиною, дід Іван, Федорій, Шварцер, Анічка та чимало інших живуть кожен по-своєму, кожен певним чином уособлює галицьку дійсність, є її типажем, її конкретикою.

Словом, неважко прийти до висновку, що Купчинський як прозаїк жадає у кожному із своїх героїв бачити щось таке, що по-своєму визначало б натуру. Це, зрозуміла річ, обов'язкова вимога до себе кожного письменника, який ставиться до творчості відповідально. Р. Купчинський яко-

гось іншого підходу до неї й не хотів знати. Вся вона — це сльоза радості і печалі, присвячена січовому стрілецтву. А стрілецтво — то його молодість, його віра і надія, його найсвятіша мрія, його найсолодший і найтяжчий біль.

Отож творив він з любові і відповідальності. В цьому переконують особливо ті місця трилогії, де він описує якісь стрілецькі ситуації чи сцени, дає характеристики героям.

У портреті Петра Зварича, здається, сфокусовано самі людські приваби, але сказати, що письменник заідеалізовує свого героя, нема ніяких підстав: його художня фраза переконує життєвою вірогідністю.

«Гарний з нього був хлопець. Високий на ріст, тонкий у поясі і широкий у раменах. Тонке чорне волосся кучерявилось на висках і над чолом, брови сходилися майже над рівним носом, тільки розділяла їх пруга, що йшла поперек через чоло. Це знак від кінського копита і пам'ятка від сивого коня, що ще в батька ходив у візку. Ця пруга не шпетила його, навпаки — додавала молодому обличчю мужеськості і краси. Під бровами сиділи невеликі, але цікаві сірі очі, що раз запалювались огнем, як два вуглики, то заходили мрійливим серпанком задуми. Usta тонкі, затиснені, разом з розвиненою добре бородою вказували на рішучість і сильну волю».

У наведеній цитаті маємо можливість приглянутись до, так би мовити, портретопису, який у художній стилістиці Р. Купчинського дуже важливий. Може здатися, що при творенні цих зовнішніх портретів письменник користується стандартними барвами. Але таке враження — наслідок того, що ми впізнаємо окремі штрихи, відомі нам з якогось іншого літературного «живопису». Насправді Купчинський пише портрети самотні, з індивідуальною людською плоттю, з пульсацією в них внутрішньої сили.

Перед письменником стояло складне завдання — створити образи людей, на долях яких позначилась війна:

Галичина 1914—1918 років стала ареною воєнних баталій. Одне життя переживає дід Федорій, якому на старості літ судились важкі випробування. З-під угорської границі, через усі Карпати йому треба пішки добратись аж на Золочівщину. І німецький Федорій, потрапляючи в страшні ситуації, переносить те, що й здоровому не під силу.

Інша доля в отця Керницького, але також драматична. Його єдина дочка тяжко переживає розлуку з батьком, якого забрала австрійська поліція, бо австрійський уряд не тільки москвофілів, але й підозрюваних в москвофільстві, вивозив зі Східної Галичини якомога далі від фронтової зони. Місцем притулку таких були концтабори Талергофа, Гмінда, Хоцень та інші.

У кожній повісті трилогії «Заметіль» Купчинський, будуючи художні колізії, не поминає матеріалу документального. Він не тільки залишає у творі незмінною топоніміку: Золочів, Львів, Стрий, Мукачів тощо, він вводить у художню тканину щедрі історичні інформації:

«— Бій під Верецькими,— почав святочно Качур,— це перший бій українського війська з москалями від козацьких часів. Дата 28 вересня...

— Гов! — перервав йому промову хорунжий Балюк, що саме підійшов до гурту.— Не ви були перші. Сотня Семнюка два дні швидше звела бій під Сянками. Отже, не дата 28, а 26 вересня 1914 року буде історична. А перший стрілець, який впав за волю України,— це Василь Чехут з Кадлубищ, повіт Броди...»

Купчинський прекрасно знав хроніку війни. Збереглися свідчення, що пережиті стрілецькі будні він занотовував у своїх записниках. Часто між такі записи потрапляли поетичні строфи, гумористичні сценки, які передавалися з рук у руки, тишили стрільців витонченою жартівливістю. Наприклад, у 1915 році великої популярності набула його «Новіада», що ходила в рукописі між бійцями.

«Новіаду» Р. Купчинського, яка налічувала 21 сторінку писаного тексту з окремими ілюстраціями Осипа Кури-

ласа, потім називали початком досить широкої стрілецької преси. Героєм «Новіади» став стрілець Новіна, який між товаришами користувався славою витівника та відважного лицаря. Він залицяється до лагідної і красивої Маргітки — дівчини з угорської України. Батьки її змадяризовані, але з приходом усусусів у них пробуджується національна гідність, і в цьому важливу роль відіграють Новіна і Маргітка. До речі, в повісті «У зворах Бескиду» — третій частині «Заметілі» теж є Новіна, якому автор відводить поважну художню роль. Справа не тільки в тому, що Новіна із гумористичної «Новіади» майже через двадцять років перемандрує в роман, хоч це засвідчує, що Купчинський уже як сформований письменник не був байдужий до свого героя з раннього, недрукованого твору. Акцентуємо на іншому: «Новіаду» можна вважати початком, від якого Купчинський розвиватиметься як художник-епік. Адже тут він показав уміння вести розповідь, будувати конфлікт.

Продовженням розвитку Купчинського-епіка стала його поема «Скоропад». Він її писав у 1917—1918 роках, а видав майже через п'ятдесят літ (1965) у Нью-Йорку.

Десь через три роки після написання «Скоропада» Р. Купчинський видрукував драматичну поему «Великий день» (1921). Вона вже остаточно переконувала, що Купчинський не тільки лірик, який прославився стрілецькими піснями, але й художник епічного характеру. Події твору відбуваються на горі Маківці в Карпатах — місці славної перемоги усусусів над військом царської Росії. Головний герой — Дмитро Вітовський, вірніше його дух, який з'являється зоряної ночі на поляні, вкритій березовими хрестами. Протистойть йому тінь чорного духу — тінь Черні, що вступає з ним у двобій. Для Вітовського це звичний опір, який йому постійно доводилося долати. Долає він його і тут:

Здрімався ліс! Не чуть... Не грає!
Зів'ялий лист не шевелить?!
Заснули гори. Стихли плаї?!
Один потік не спить!

І зорі моргають очима,
Немов на будній день!
І місяць загасив огонь
За райськими дверима?!
Один, один Чумацький Шлях,
Дорога душ до раю,
Блистить, міниться в небесах,
Як у мойому краю
Роса перлиста!
Бо ж нині, нині день святий!
Ні! Не святий, а трисвятий!
День перший Падоліста!!!
В той день народ порвав кайдани
І груди свою на кров, на рани
Наставив ворогам: «На!.. Бий!!!»
А краю рідного не руш!!!
В той день горів огонь святий
У міліонах душ!

Цей «святий огонь» горить і в серцях героїв трилогії «Заметіль». Правда, горить він у кожного по-своєму, з неоднаковою силою. Врешті, як і в житті. Почуття національної свідомості формувалось теж по-різному, різними соціальними умовами та багатьма іншими чинниками. Бужанським сільським хлопцям, щоб опинитися в усусусах, зрозуміло, потрібна була важча й суперечливіша дорога, ніж, наприклад, студентів прав Петрові Зваричу. Ці різні дороги до національного прозріння Купчинський і намагається простежити, що не було для нього чужим, бо в роки молодості він сам пройшов такими дорогами, бачив тернисті стежки інших.

Та час, коли Р. Купчинський писав і видавав трилогію, був дуже складний. Під кінець 20-х та на початку 30-х років у Галичині з новою силою активізуються різні партії й угруповання, творяться нові. Західноукраїнська інтелігенція, що була зорієнтована на Схід, побачила реальні прояви сваволі сталінізму. На Радянській Україні із багатьох літературних організацій, об'єднань, груп твориться єдина Спілка письменників, декларується метод соціалі-

стичного реалізму. Тільки і тільки він! «Творчий» маховик одописання вождів та перемогам соціалістичного будівництва набирає все більших обертів. А паралельно з цим — терор, арешти, Соловки і Сибір, масовий голодомор українського селянства.

Галицька періодика в міру своїх можливостей інформує про ці соціально-політичні процеси. Самообмануті В. Бобинський та родина Крушельницьких невдовзі стають однією із найбільючіших ілюстрацій «великих перемог» на Великій Україні.

Літературна атмосфера в Галичині знову пожвавлюється. З'являється молоде творче покоління, провідне місце серед якого займає Б. І. Антонич. Старші — В. Стефаник, М. Черемшина, О. Кобилянська, О. Маковей, Г. Хоткевич, Н. Кобринська, К. Гриневичева — перебувають на творчих вершинах. Широку популярність завойовують твори А. Чайковського, Ю. Опільського, В. Будзиновського, Д. Лукіяновича, Ю. Липи. Щойно сколихнула читачький загал повість Осипа Турянського «Поза межами болю», яка стала першим і, мабуть, найкращим твором воєнної тематики.

В час появи «Заметілі» виходять твори Федора Дудка («Чорторий», «Квіти і кров», «На згарищах»), повість Юрія Шкрумеляка «Чета крилатих», повість Володимира Лопушанського «Перемога», нариси Максима Бринського «Хресний вогонь», повість Олеса Бабія «Перші стежі» та інші. Галицьку тему у різних ракурсах опрацьовують В. Бирчак, Б. Лепкий, О. Назарак, М. Голубець, І. Филипчак, І. Калічак.

Такий інтенсивний літературний процес із домінуючою в ньому темою січового стрілецтва зобов'язував Р. Купчинського шукати нову художню інтерпретацію її. І це йому значною мірою вдалося. Його герой Петро Зварич піднімається на новий рівень усвідомлення політичної ситуації. Візьмемо для прикладу Остапа Безкоровайного з драми Петра Карманського «Буря», написаної ще 1923 року. Без-

коровайний, як і Петро Зварич, також студент. Петра з війни чекає Наталка, а Остапа — Галя Розлуцька. Але це, так би мовити, зовнішні лінії, за якими протікає життя героїв трилогії «Заметіль» і драми «Буря». Є й інші, менш помітні, які начеб впливають із того, що діється навколо, в реальному житті. Безкоровайний — український патріот, та йому треба прожити немало важких воєнних днів, щоб сказати собі: «Ми є! Є український народ! Ми вже не бездушна маса, з якої можна ліпити, що кому заманеться». Зварич теж зазнає певної еволюції. Тільки його мислення, можна сказати, на іншому витку політичної свідомості. Він дивиться глибше, в корінь проблеми. Поняття патріотизму та національного обов'язку для нього самі собою зрозумілі, зрозуміла й роль стрільцтва, яка полягала в тому, що січові стрільці мусять іти «освідомлювати російських українців» у їх українстві та причинах їхньої неволі. Але поки що, розуміє він, знайти як зі сходу, так і з заходу наступають на Україну, нищать і толочать її, маючи при цьому свій розрахунок. Він розуміє, чому австрійський уряд дозволив утворити легіон Українських січових стрільців тільки з 2500 бійців. Тому, побачивши масу добровольців в українську армію, він не може просто тішитися тим, що «ми є! Є український народ!» Він вражений тим, що патріотам, які «рішаються на найтяжчу долю», доводилося ще всіляко виборювати собі можливість «бути народом», а в разі потреби — офірувати Україні своє життя: «Один стрілець купив від другого місце в сотні з правом іти на війну і евентуально бути забитим. Продавцем був маломістечковий купчик, що під впливом надмірного романтизму пішов до стрільців, а покупцем — учень торговельної школи, що під впливом купецьких наук навчився купувати романтику за гроші».

Як бачимо, пізнаючи феномен духу українського стрільцтва, Купчинський приглядається до нього з усіх боків, він його не ідеалізує, хоча й не оминає того, як важко було тим першим молодим українським лицарям, що без вагань

зголосилися в стрілецькі ряди, але не потрапили до них.

Роман Купчинський здавав собі справу з того, що в художньому творі конкретні історичні факти чи реалії дійсності, буквально вихоплені з неї, можуть обернутися проти художності, перерости у публіцистичну надмірність. Він хоч і часто апелює до таких фактів, та це не випирає з художнього тексту, оскільки автор послідовно дбає про те, щоб вони не сповільнювали драматичної динаміки, яка рухає загальний сюжет трилогії. Цьому сприяє вельми суттєва прикмета його художнього мислення як прозаїка — дивовижно органічне поєднання «емоцій» і «рацій», причому ліризм зі своєю глибокою драматичною підосновою відіграє не другорядну функцію.

Важливо наголосити, що подія чи факт, які потрапляють у поле зору автора, найчастіше недовго перебувають під його «обстрілом». Зате «обстріл» здійснюється з усіх сторін, із якимсь магічним проникненням у їх суть. Часто вистачає лише уривчастих реплік його героїв, щоб, скажімо, виявити їх ставлення до невинного їм «мадярського мундура», а разом із цим до самої Мадярщини, чи лаконічно схарактеризувати поляків та Австрію.

Купчинський не обминає нагоди, щоб придивитися до своїх героїв збоку, вслухатись у них. І, скажімо, «вуйко» Леонтинський, і сотенний писар Горобець, і стрільці Качур чи Склярський, і сім'я Городюків, та й усі інші, що заселяють трилогію, — це живі прототипи самої дійсності.

Правда, часто письменник сам бере слово і стає оповідачем. Характерно, що така його участь у творі найчастіше не підготовляє читача на сприйняття того, що має відбутись за сюжетом, а дописує те, що вже відбувалось, уяскравлює певну картину: «Поруч одноманітних міських убрань яскраві кошушки гуцулів, темні сіраки бойків, чорні кабати подоляків. Поруч «сі», «ся», «се» — «це», «се», «те» і «теє». Поруч тернопільських «кавунів» станіславські «гриси», коломийські «англіїці», перемиські «каштани», бориславські «малахи». Все те трималося поки що відділь-

ними сотнями, але входило вже в суміш, щораз то більше відчувачи спільноту стрілецької громади».

У трилогії багато етнографічних описів. Можна тільки подивуватися письменницькому вмінню схоплювати народний колорит, картини сільського та містечкового побуту. Це стає особливо вартісним нині, коли зі свіжою силою пристрасті припадаємо до національних духовних джерел, коли багато з того, що втрачено та забуто, хочемо повернути у нашу дійсність. Наприклад, точне відтворення української ноші в її етнічних характеристиках — це своєрідні етнографічні документи, які, очевидно, ще зіграватимуть для нас свою роль.

Так само варто наголосити на мовних партіях героїв. Річ не лише в розумінні Р. Купчинським того, що мова, скажімо, панни Наталки своєю лексикою мусить відрізнятися від мови Мариночки та дружини майора Клявса. Таке елементарне дотримання норм художньої типізації не збираємось ставити йому в заслугу. Його великою заслугою є інше — уміння вслухатись у мову, як у музику, уміння чаруватись красою того чи іншого говору, виловлювати душі своїх героїв життєдайною силою цих говорів. Згадаймо хоча б, якими свіжими барвами засвітилася мова персонажів у третій частині трилогії — повісті «У зворах Бескиду». З Галичини події переносяться на Закарпаття. Відповідно до цього міняються й авторські акценти. Та на чому б письменник не зосереджувався, на чому б не наголошував, він пам'ятає про нову мовну стихію, тобто про мову русинів і змадяризованих українських сіл.

До речі, те, що на всьому протязі трилогії чуємо німецькі, польські, угорські, російські, словацькі фрази, а то й діалоги, — також галицька дійсність: народ уже й не дивувався, коли у себе вдома бачив чужоземну армію. Купчинському вдається уловлювати такий настрій. Часто для цього йому вистачає лише кількох промовистих штрихів.

Говорячи про прозу Р. Купчинського, не можна обминути певних гумористичних нот у її художній стилістиці,

як висловлювався критик Богдан Рубчак, — «гумористичної пунти». В усіх трьох частинах «Заметілі» гумор справді виступає активно діючим персонажем. Він витончений, гнучкий та елегантний. Що ж, Галактіон Чіпка (псевдонім, під яким Купчинський виступав як письменник-гуморист) у цьому стилі художнього мислення мав чималий досвід. Його «терпкі думки» (малі форми гумористично-сатиричної прози), фейлетони, епіграми, оповідки — прекрасне свідчення цього. Двома-трьома рядками він міг схарактеризувати особу чи групу людей у їх найосновніших вадах, умів дати лаконічну оцінку суспільним процесам, афористично висловитись, проникаючи у суть явища. Багато його «терпких думок» начеб мовлені сьогодні: «Коли б нам 50 літ самостійного життя, то ми або втратили б його навіки, або здивували б світ»; чи ось таке: «Ми здібний народ і тому в більшості випадків імпровізуємо: промови, імпрези і... державу»; або ж: «Автор української конституції має простудіювати дві речі: організацію Запорізької Січі й армії батька Махна. Без того не дасть ради».

На цьому, шановний читачу, завершимо подорож у прозу Романа Купчинського. Якщо ми багато чого не зуміли побачити, то це насамперед пояснюється тим, що вона перша. При першому огляді не все відразу осягається. Проза Р. Купчинського, як і його поезія, щойно повертається в літературу. Отже, попереду нові студії, глибші оцінки. Сьогодні незаперечним залишається факт, що без «Заметілі» у нас було б куди бідніше уявлення про український січовий рух молоді та колізії першої світової війни.

Не переоцінюючи творчих заслуг письменника, не слід їх і применшувати. Р. Купчинський не тільки був помітною творчою постаттю в літературному процесі Галичини 20—30-х років, але й значною мірою впливав на нього.

ТАРАС САЛИГА

Литературно-художественное издание

КУПЧИНСКИЙ
РОМАН ГРИГОРЬЕВИЧ

МЕТЕЛЬ

III. В УЩЕЛЬЯХ БЕСКИДА
Повесть из стрелецкой жизни

Послесловие Салуги Тараса Юрьевича

Художественное оформление Приймы Любомира Владимировича

Львов, «Каменярь»
(На украинском языке)

Художний редактор В. І. Сава
Технічний редактор З. Ф. Стецьків
Коректор М. І. Ткач

ИБ № 2096

Здано на складання 28.01.91. Підписано до друку 10.06.91. Формат 70×100¹/₃₂.
Папір друк. № 2. Гарнітура літературна. Офсетний друк. Умов. друк. арк. 5,85.
Умов. фарбовідб. 6,01. Обл.-вид. арк. 6,73. Тираж 100 000 пр. Замовлення 171-1.
Ціна 3 крб. 50 к.

Видавництво «Каменярь». 290008 Львів, Підвальна, 3
Львівська книжкова фабрика «Атлас». 290005 Львів, Зелена, 20

Купчинський Р. Г.

К92 Заметіль. III. У зворах Бескиду: Повість
зі стрілецького життя / Післямова Т. Ю. Са-
луги; Худож. оформл. Л. В. Прийми.— Львів:
Каменярь, 1991.—143 с.

ISBN 5-7745-0402-6 (опр.): 3 крб. 50 к.,
100 000 пр.

«У зворах Бескиду» — третя повість із трилогії україн-
ського письменника «Заметіль», що є талановитою спробою
художньо відтворити середовище, в якому зродилася
стрілецька ідея, залишивши глибокий слід у пам'яті україн-
ського народу. Описувані події автор пережив як співучас-
ник та очевидець, а тому твір має значення «гарячого
документа» для вивчення історії відродження державності
на західноукраїнських землях.

К 4702640101-042

М214(04)-91

Без оголошення

ББК 84Ук1-4

